

EL PANORAMA ESPELEOLÒGIC DE MARRATXÍ (Mallorca - Balears)

per Gabriel SANTANDREU ¹

Resum

Amb el present treball pretenem oferir una visió de conjunt del panorama espeleològic del terme de Marratxí. D'aquesta manera presentam les descripcions i els aixecaments topogràfics de 31 cavitats com una modesta aportació al coneixement de l'àmbit espeleològic illenc. Així mateix, és la intenció donar valor a un patrimoni mal conegut i pel general poc valorat. Les cavitats descrites no destaquen per les dimensions, que passen més aviat per ser discretes, per ventura el seu interès se centra en la majoria de les vegades en els seus contextos arqueològics, etnològics, geològics i naturalístics.

Abstract

In this paper we offer a vision of the speleological panorama of the municipality of Marratxí. In this way we present the description and findings of 31 caves with a modest contribution to the knowledge of the island's speleology. Like this, our intention is to give value to a little known and generally undervalued heritage. The described caves are not outstanding in their dimension, which are mostly discreet, but many are interesting in their archeological, ethnological, geological and naturalistic context.

"... dedicada a San Marcial [patró de Marratxí]... en su fiesta que es a 30 de junio. Esta romeria viene a ser un desahogo y algazara de la juventud; y cae sin duda bajo la severa crítica del padre Feijoo, que juzga a esas diversiones dignas de proscribirse."

*Mallorca: Descripción de 1817.
Nicolau Josep i Prats*

Introducció

La pretensió d'aquest escrit és descriure i donar a conèixer un conjunt de cavitats escampades al llarg del territori del terme de Marratxí, caracteritzades per un dispers coneixement i en conseqüència poc conegudes i valorades. Com veurem amb més detall, poc ha estat l'interès que han despertat les cavitats marratxineres als investigadors, de fet els estudis més acurats sempre concentrats a cavitats molt concretes es remunten a les primeres dècades del segle passat on cal subratllar les prolífiques aportacions d'erudits nacionals i estrangers que plasmaren les seves impressions en diversos escrits d'eminent caire arqueològic: (FURIÓ, 1920; NADAL s/d; HEMP, 1927,1933; BESTARD, 1933). D'aquestes èpoques ja ens hem de remuntar a dates més

recents, on el coneixement de les cavitats s'ha vist complementat per pocs autors (MASCARÓ, 1960) o ja més recentment, per l'aportació de comunicacions de caràcter local que han fomentat aquest coneixement (FORNÉS, 1998a,1998b; ARAMBURU & SASTRE, 2002).

A l'apartat pròpiament espeleològic ens trobam amb una documentació més aviat escassa; només es pot mencionar l'existència de contades topografies dipositades als arxius de la Federació Balear d'Espeleologia, així com els escassos aixecaments planimètrics amb major o menor rigor espeleològic apareguts a publicacions de caire local.

Igualment als inventaris espeleològics és molt minsa la referència a aquestes cavitats (ENCINAS *et al.*, 1974; TRIAS *et al.*, 1979; ENCINAS, 1997).

Un cop d'ull mereix l'aspecte toponímic. Aquest representa un problema que s'arrossega ja des dels primers escrits i que s'ha anat agreujat per diversos cai-

¹ Secció d'Espeleologia del Grup Excursionista de Mallorca, Palma de Mallorca.

res. Per un costat és molt palesa la pèrdua gradual de les fonts d'informació –sobretot de caire oral– que amb la seva desaparició han propiciat que el llegat toponímic es vagi esvaint fins a desaparèixer. Per altra banda, les confusions introduïdes a diverses fonts escrites han col·laborat a fomentar tal desgavell. Aquest problema toponímic ja ha estat tractat per altres autors (FORNÉS, 1998b) detectant confusions greus a diverses fonts documentals realment enrevessades. Crida l'atenció veure cavitats tan arrelades a la toponímia popular que apareixen relacionades com “es camp de futbol” (CIM, inèdit) o indrets tant disperss i tan ben definits geogràficament com ara Son Cós, Can Torres, Can Parrisco o es Puig Blanc confusos entre ells. No és la intenció principal d'aquest escrit desembullar tal confusió. És per això que en aquest aspecte, i amb la precaució de no afegir, ans mirar d'aclarir, s'ha respectat la toponímia existent més arrelada, en la mesura del possible contrastada des de diverses fonts.

En un altre ordre de coses, no podem obviar les especials característiques geològiques del rocam. Així veurem com gran part del Terme es troba constituït per rebliments quaternaris que en línies generals presenten una limitada susceptibilitat als processos de cavernament. De totes maneres trobarem cavitats associades a aquests materials com és el cas de sa Mina des Pujols o sa cova de Can Pere Antoni, ben excavades a dins aquests tipus de reblits. A més, bona part de les cavitats es troben igualment excavades dins calcarenites de diversa litologia i materials escullosos, on els mecanismes de dissolució han jugat papers discrets o si més no, difícilment destriables. Hem d'assenyalar emperò alguns casos de cavitats, com s'avenc de Pòrtol, potent fenomen de dissolució on s'han barrejat intensos processos clàstics. Altres gènesis de dissolució s'aprecien en algun petit avenc i a fases inicials de gènesis d'algunes cavitats horitzontals. De totes maneres, els principals factors d'espeleogènesi han estat vinculats a processos mecànics lligats a mecanismes de regulació dels penyals, els d'erosió o els tectònics en alguns casos, on els factors estructurals han condicionat aquest desenvolupament. Això ha configurat una morfologia molt similar de les cavitats que es plasma en coves horitzontals d'escassa fondària i amb recorreguts prou discrets, bàsicament formades per sales de mides molt variables. Un fet comú serà també la nul·la presència de dipòsits calcaris, així com l'intens retoc i adaptacions antròpiques que han patit bona part d'aquestes cavitats, ja des d'èpoques prehistòriques fins les més properes als nostres dies, que en alguns casos n'han trastocat per complet la seva morfologia.

Alguns aspectes del territori marratxiner

Marratxí és un municipi del Raiguer de Mallorca, que fa partió amb els termes de Bunyola a tramuntana, Santa Maria a llevant i amb Palma per ponent i migjorn. Té una extensió de 50.36 Km² que el situen al lloc 22^a

dels municipis mallorquins i es caracteritza per uns nuclis de població dispersos que geogràficament es localitzen a tres àrees diferents. La primera d'aquestes àrees correspon a la zona nord-occidental del terme, de paisatge planer caracteritzat per cultius de secà i on es troben escampats un bon nombre de nuclis residencials apareguts en la dècada dels 60 i molt densificats a hores d'ara en un procés urbanitzador prou palès, que contrasten amb grans possessions com les d'Es Caülls, Son Sureda o Son Macià com a més representatives. La segona àrea presenta un paisatge més divers, i ve definida per zones aturonades i serrats com és el cas de l'alineació muntanyosa que s'estén entre Pòrtol i Marratxinet. Es tracta d'una serralada orientada de xaloc a mestral, definida per formes suaus que forma petits comellars i enclotades i on es troba la màxima elevació del Terme a la cota 230, a la zona entre Can Parrisco i Can Torres. Aquesta àrea muntanyosa concentra la major àrea forestal del terme: garriga i pinar on encara es troben clapes d'alzinar, això sí, molt degradat. Igualment hi trobam tres dels nuclis històrics del terme: Pòrtol, sa Cabaneta i el que podríem considerar l'embrió del municipi: Marratxinet, i les possessions de Son Cós, Son Verí i Son Caulelles. La darrera de les tres àrees ocupa l'extrem sud-occidental del terme i correspon ja al Pla de Palma. És igualment una zona de relleus plans i on es troben les cotes més baixes a la zona des Torrent Gros amb 20 metres d'alçada. Abunden els terrenys de conreu que comparteixen secà i reguiu. S'hi localitzen la resta de nuclis històrics: Es Pont d'Inca i es Pla de na Tesa i les possessions de Son Ametller, Son Alegre o Son Llebre que conviuen amb una gran quantitat de noves urbanitzacions. Més dades per aprofundir en el coneixement geogràfic, històric, etnològic i cultural del municipi es poden trobar a MAS-SOT *et al.* (2002) i a BALLESTER & CIFRE (2003).

L'aspecte demogràfic no es pot descuidar per tal d'entendre la vertadera realitat del municipi, molt marcada per un constant i ininterromput creixement poblacional. Aquest augment d'habitants té el seu inici al segle XVII quan partint d'una base de població històricament baixa i dispersa, minsament es va començar a incrementar amb els processos d'establiment dels nuclis principals, aleshores Pòrtol i sa Cabaneta.

El procés s'ha perllongat fins a dia d'avui amb períodes més constants enfront d'altres més accelerats. Paral·lelament a aquesta expansió s'ha vist contunentment com s'anaven dispersant els sistemes tradicionals basats en els espais rurals i els patrons econòmics de possessió donant lloc al seu inherent abandonament i derivant cap a altres models econòmics i socials.

Pel que fa a les dades demogràfiques veiem com a la dècada dels 60 del segle passat s'arribava per primer cop als 5.000 habitants; valor que contrasta amb les dades més recents, prou significatives. Un cop d'ull a l'evolució de població ens mostra que l'any 70 el municipi comptava amb uns 7.000 habitants, a partir d'aquí i seguint el fil d'aquest increment veiem com setze anys més tard; el 1996 havia duplicat àmpliament aquesta dada assolint els 16.180, mentre que, l'any 2004, el nombre de marratxiners és de 27.145, quantitat que pràcticament quadruplica la de fa trenta anys. Aquesta

forta expansió es justifica en certa manera per la proximitat geogràfica al nucli urbà de Palma amb el qual en manté una forta dependència. Igualment aquesta situació ha condicionat l'aparició d'un considerable nombre de nous nuclis urbans i urbanitzacions més o manco regulades, escampades per tot arreu del territori marratxiner, circumstància que, tot plegat, atona la vocació de municipi poc cohesionat i dispers geogràficament i demogràfica. D'aquesta manera veiem com en un principi la distribució dels habitants es concentrava de forma majoritària als cinc nuclis històrics, a hores d'ara hi podem afegir fins a vint-i-sis noves urbanitzacions i zones residencials caracteritzades per un model urbanístic prou desordenat i agressiu, que es plasma de forma visual en un territori força fragmentat. Territori que es caracteritza per l'obsessiva presència de propietats privades, parcel·lacions, tancats amb filferro, vials i carreteres que comparteixen espai amb un polígon industrial, un cementiri privat, un aeròdrom, un gegantí centre d'oci i una gran superfície comercial. La interpretació d'aquestes dades, ha de servir per fer una reflexió del que comporta una activitat tan residual com és l'exploració, prospecció i en general la nostra pràctica espeleològica.

El sistema emprat per a la localització de les cavitats ha estat un G.P.S. Garmin E.trex Summit, seguint el sistema de coordenades UTM amb el Datum European 1950, igualment recolzat amb la cartografia 1:25.000 del IGN (fulla 698-II) i dels mapes topogràfics de la Conselleria de Medi Ambient 1:5.000 (fulles 698-8-2, 698-8-3, 698-7-2 i 698-7-3).

Breu descripció geològica

Geològicament la major part del municipi està constituïda per dipòsits quaternaris d'origen al·luvial, on es troben llims vermells, conglomerats i gresos calcaris. En canvi la part oriental del terme està formada per materials calcaris escullosos del Pliocè que n'ocupen les cotes més elevades, és precisament en aquestes zones afavorides per les pròpies característiques dels seus elements litològics on s'obren bona part de les cavitats. A la zona de **Marratxinet**, d'estructura molt més complexa, es barregen els materials miocènics; conglomerats, gresos i margues detrítiques amb dipòsits quaternaris (ITGE, 1991; MASSOT *et al.* 2002).

Pel general el territori marratxiner no ha patit plegaments, ja que els seus materials són d'època posterior al moviment orogènic, en canvi sí que es poden destacar els moviments tectònics recents que han donat lloc a configuracions anticlinals com les zones aturonades del NO del terme, la zona d'altiplà de **Can Parrisco** i **Can Torres** o les pròpies elevacions on es troben els nuclis de **sa Cabaneta** i **Pòrtol**. Aquests moviments tectònics encara ara es troben actius, n'és un exemple els moviments sísmics que han afectat la zona en èpoques històriques, destacant el registrat l'any 1851 i que tingué l'epicentre a la zona de Sant Marçal (SILVA *et al.* 2001; MASSOT *et al.* 2002). S'han de destacar també els importants dipòsits d'argiles ver-

Foto 1: Clot de sa Terra o coves de Can Guidet, a la contrada de Can Vic al NE de la vila de Pòrtol. Aspecte actual de les pedreres des d'on d'èpoques remotes s'extreu l'argila per elaborar la terrissa. Encara s'aprecia la notable potència del dipòsit de sediment.

Photo 1: Clot de Sa Terra or Coves de Can Guidet, in the zone of Can Vic NE from the village of Pòrtol. Actual aspect of pits where in remote times they extracted clay to make earthenware. The notable thickness of the sedimentary deposits can still be seen.

melles –“Terra Rossa”– de l'Holocè que es concentren al NE de Pòrtol, explotats des d'èpoques llunyanes (Foto 1) i que són la base de l'arrelada tradició terrissera del municipi ben viva i present encara als nostres dies.

Des del punt de vista hidrogràfic el terme forma part de la vessant de Palma, i la circulació superficial d'aigües es concentra als cursos principals del **torrent Gros** i el **torrent de Coanegra**. El primer és un jaç ample i definit, amb sectors de tàlveg marcat que neix a la vessant meridional de la serra d'Alfàbia de Bunyola i des Teix a Valldemossa i en recorre el terme al seu coster occidental actuant de partió amb el de Palma. Altres cursos menys importants de lliit poc excavat drenen les proximitats de la Comuna de Bunyola, com és el cas del **torrentó de Son Sales**. D'igual manera, els terrenys del sud de Pòrtol i sa Cabaneta presenten una xarxa de torrentons que drenen cap el prat de Sant Jordi. Cal esmentar el **barranc de Can Mir** –ja dins Palma– que en canalitza bona part d'aquests cursos.

El de **Coanegra** o **torrent de ses Mates**, deixa enrera els paratges de la serra de s'**Estret de Freu** i del **comellar de Coanegra** a Santa Maria i s'endinsa dins el terme a terres de **Son Sureda** i **Es Caülls**, solcant el municipi de NE a SE amb un jaç a redols molt afectat per actuacions humanes que n'han desfigurat i alterat el

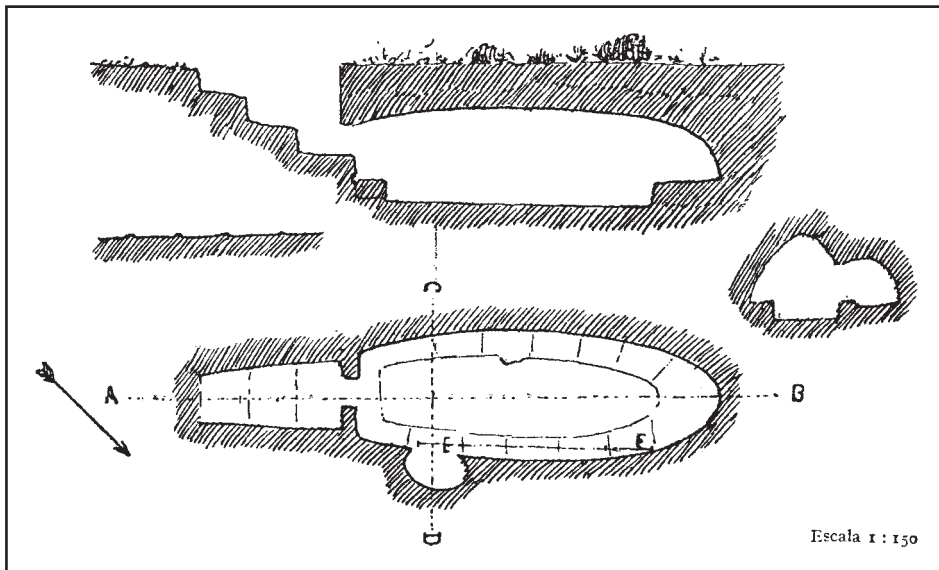

Figura 1: Primera planimetria de la cova de Son Caulelles, publicada per Vicenç Furió al volum VI de l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1915/1920). És el primer aixecament topogràfic d'una cavitat del Terme.

Figure 1: First planimetry of the Cova de Son Caulelles, published by Vicenç Furió in volume VI of the Annual of the Institut d'Estudis Catalans (1915/1920). It is the first topographic survey of a cave in the municipality.

traçat. Pel general, les escorrenties són molt irregulars i sempre lligades a episodis de fortes precipitacions, emperò històricament el terme ha patit els efectes d'algunes revingudes especialment virulentes que tot i que no han afectat directament el conjunt urbà, sí que han fet malbé terrenys de cultiu i vies de comunicació.

Tot i que com hem avançat bona part del terme pertany a la vessant de Palma; un reduït sector format pel coster de llevant dels turons de Pòrtol i Marratxinet, desguassen les seves aigües a la conca d'Alcúdia amb una sèrie de xaragalls poc definits, que es dirigeixen cap a terres de Santa Maria i poc després Santa Eugènia des d'on prenen camí fins abocar al **torrent de Muro**.

Antecedents al coneixement espeleològic del terme

Les referències al coneixement espeleològic del terme de Marratxí són més aviat modestes i de caràcter limitat. Aquestes al·lusions es troben excloses als textos descriptius de caràcter general signats per autors com Laurens, Cabrer, Alcantara Peña, Vullier o l'Arxiduc, que tant proliferaren als segles XVIII i XIX. Si més no, alguns d'aquests escrits se n'ocuparen de descriure el nostre terme (CAMPINS & COMPANY, 1996) amb més o manco fortuna, poca llum ens poden donar d'aspectes geogràfics (és digne de ressenya el comentari del diplomàtic francès André Grasset que escrigué: " ...no ofereixen nada que pueda despertar la curiosidad del viajero." Fent al·lusió a diversos llocs entre els que trobam Sant Marçal a Marratxí). D'igual manera l'onada de publicacions de finals de segle XIX d'àmbit espeleològic signades per Martel, Jolly o Maheu se n'ocuparen per diversos motius d'un seguit de coves de bona part del territori insular, però cap aspecte merescuè l'interès d'aquests estudiosos cap a les nostres cavitats.

Tanmateix, unes poques referències si que omplen aquest buit que en podem trobar per altres fonts, gairebé totes han quedat reflectides en textos i documents vinculats a altres especialitats exclosa l'espeleològica pròpiament. Així és que, bona part dels antecedents ens arriben a través de publicacions i documents de caire arqueològic, on les coves han esdevingut importants jaciments prehistòrics.

D'aquesta manera, les primeres referències escrites que fan menció a una cova del terme les trobam a l'article: "Coves artificials de Santa Eugènia (Mallorca) i sos voltants", recollit al volum VI de l'anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1915/1920), i publicat a Barcelona. N'és l'autor, el professor de l'escola de Belles Arts D. Vicenç Furió, el qual comptà amb la important col·laboració de l'arqueòleg del Servei d'Investigacions Arqueològiques del citat institut: D. Josep Colominas. En aquest article s'hi descriuen onze coves, essent una d'elles la que l'autor anomena de Son Curelles (errònia transcripció de Son Caulelles). Al text es fa una descripció amb detallades mesures, mentre que a l'apartat gràfic, s'inclou un primer aixecament planimètric, a més d'una fotografia de l'interior de la cova.

El 1926 l'anglès W. J. Hemp, amb l'ajuda de Mr O.G.S. Grawford, membre de la Societat Arqueològica de Londres, duu a terme l'estudi i revisió de les coves prehistòriques fins al moment conegudes a Mallorca. En el seu treball "Some Rock-cut tombs and habitation caves in Mallorca" publicat a Oxford l'any 1927, i que anys més tard es reeditaria traduït al castellà (HEMP,1966), en recull un total de vint-i-quatre, però centra l'interès en dues en concret, una d'elles és la cova de Son Caulelles. En fa una nova descripció, en presenta el seu aixecament topogràfic, i a més fa una curiosa puntualització a la situació geogràfica de la cova quan diu: "La verdadera posición de la cueva es a unos 275 m. al sur de la letra r del nombre Portol escrito sobre la lámina 214 del mapa Militar Español". La cova quedà des de llavors adscrita, com un dels hipogeus funeraris més representatius de l'època del Bronze Pretalaiòtic Balear.

Paral·lelament, en una carta datada del novembre de 1925 escrita per Furió al seu company Colominas, es fa referència a una nova cova, anomenada de Son Verí. Cavitat que a hores d'ara resta sense identificar per mor de la falta de dades i una més que possible confusió toponímica.

D'aquesta mateixa època (devers 1930) és el manuscrit anomenat: "*Estudio de los monumentos arqueológicos de Lloret, Sencelles, Santa Eugènia, Alaró, Santa María y Portol.*" Obra redactada pel seminarista Guillem Nadal Gelabert, on es pretén per primera vegada fer un recull a mode de catàleg dels jaciments arqueològics del terme (el qual formava part d'un ambiciós projecte de catalogació que pretenia abastar tota l'Illa). Aquest treball inclou un seguit de coves de la zona de Pòrtol, on s'hi localitzen jaciments arqueològics. Es tracta de: la cova des Boc, les coves de sa Vileta, les coves de Can Torres, la cova de na Xeremina, o la ja coneguda cova de Son Caulelles.

L'any 1933 l'erudit santamarier Andreu Bestard, escriu una nota descriptiva anomenada "*Cova artificial d'enterrament de Son Caulelles*". L'autor en presenta una precisa descripció, alguns dibuixos i una nova planimetria de la cavitat. A més, ressenya que a l'indret anomenat serra de sa Vileta, s'hi poden observar "tres sèries de coves que segurament eren utilitzades com a habitatges pels pobladors prehistòrics". Cavitats que podem identificar com a ses coves de sa Vileta i les de Can Torres.

Dos anys més tard, M. Maura i Salas, publica a Madrid el resultat de la troballa casual i posterior excavació d'una cova sepulcral al terme de Santa Maria (MAURA, 1935). A l'apartat de paral·lels l'autor fa referència a la cova de Son Caulelles.

Tres dècades més tard, l'any 1960, Mascaró Pasariu publica al Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, "*Cuevas Prehistóricas de Mallorca*", completa obra de síntesis sobre aquest tipus d'hipogeu funeraris àmpliament documentada i il·lustrada amb multitud de planimetries i fotografies. Pel que fa al terme de Marratxí hi apareixen, la cova de Son Caulelles i la cova de Can Pinso, aquesta darrera, actualment desapareguda. Així mateix, no podem deixar d'esmentar, l'aportació que fa l'autor tan al seu "*Mapa General de Mallorca*" (1958) com al "*Corpus de Toponímia de Mallorca*" (1962) on relaciona les següents cavitats: la cova des Boc, la cova de Son Caulelles, i la cova de sa Vileta.

Sense deixar de banda la literatura arqueològica en podem trobar un extens conjunt de publicacions més recents on hi apareixen coves del terme, sense altre aportació rellevant, llevat de les ja esmentades. En podem destacar les obres de VENY (1968) o FERNANDEZ-MIRANDA (1978). Cal fer menció que en cap d'aquests treballs es té cura de l'apartat espeleològic.

Ens traslладem a l'any 1971, quan J. A. Encinas, publica a Geo y Bio Karst 29, "*Claves para el catálogo Espeleológico de las Islas Baleares*", en aquest escrit, es pretén posar les bases de cara a una recopilació en forma d'inventari on recollir les cavitats de les Illes. Aquest treball és la conclusió inicial dels intents de catalogació iniciats als voltants de l'any 1966 per aquest mateix autor. A l'any següent, i en el transcurs del II *Síposium de metodología espeleológica de l'Escola*

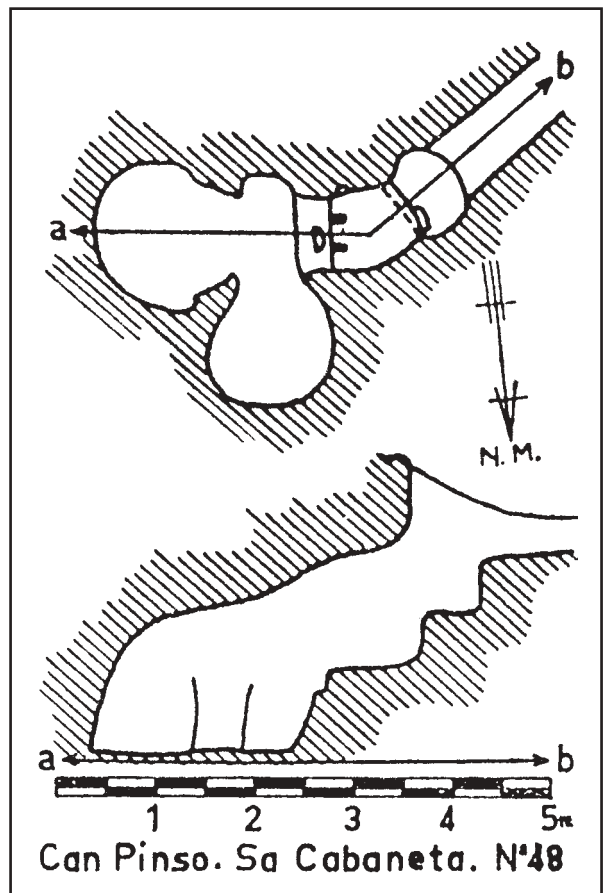

Figura 2: Planimetria de la cova de Can Pinso a Sa Cabaneta publicada per Mascaró (1960). És l'únic document que ens queda d'aquest hipogeu situat prop de Son Caulelles i que en l'actualitat es troba reblit d'enderrocs i del tot inaccessible.

Figure 2: Survey of the Cova de Can Pinso at Sa Cabaneta published by Mascaró (1960). It is the only document that remain of this hypogean burial situated near Son Caulelles and which is now blocked by collapsed rocks.

Catalana d'Espeleologia celebrat a Barcelona, J. Ginés i M. Trias, presenten la comunicació "*Primera relació del Inventari Espeleològic de Mallorca*" on trobam per primera vegada una relació provisional sistemàtica de les coves i avencs de l'Illa, agrupats per municipis i amb unes claus de catalogació homogènies.

Tot i que s'hi recolliren un total de 338 cavitats, en aquesta primera relació, fou nul·la la presència de cavitats del terme.

El 1974 apareix al tom XIX del Butlletí de la Societat d'Història Natural l'article "*Inventari Espeleològic de Mallorca*", signat per J. A. Encinas, J. Ginés i M. Trias. En aquest s'hi reconeixen 545 cavitats que pertanyen a 35 municipis de l'Illa. De bell nou, el terme de Marratxí no hi fa cap aportació. Aquest inventari es basà en gran mesura en l'adaptació de J. A. Encinas (aplicada al primer intent de catalogació) damunt el sistema emprat per J. M. Pasariu a "*Inventari de Monumentos Prehistóricos y protohistóricos de Mallorca*", recull on sí trobam algunes cavitats del Terme.

D'aquesta mateixa època, en trobam una minsa aportació als arxius topogràfics de la Federació Balear d'Espeleologia. Es tracta de l'aixecament topogràfic de

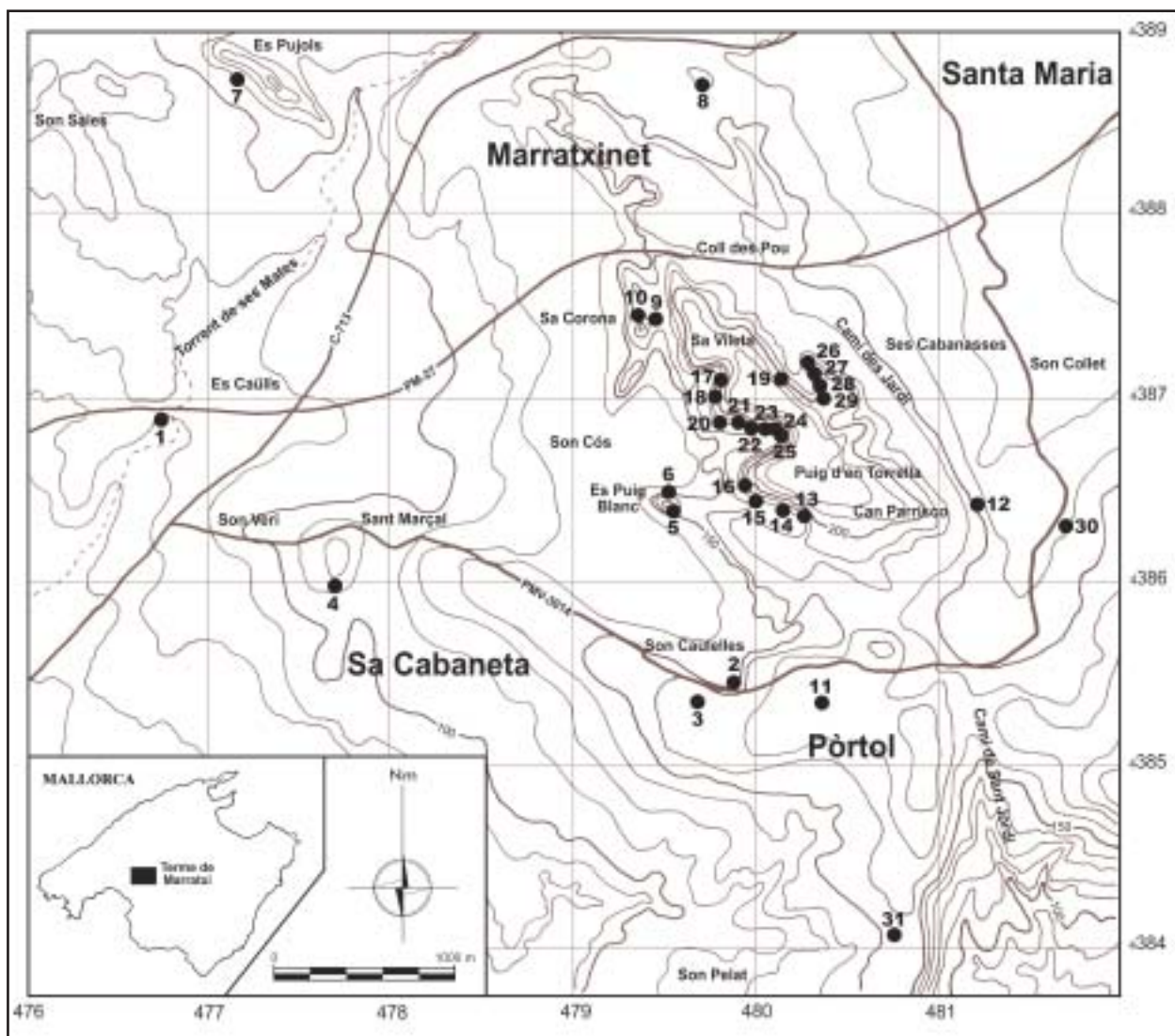

Figura 3: Mapa de la zona d'estudi amb la localització de les cavitats. *Map of the location with the caves in the study zone.* 1: Cova de sa Caseta de s'Hort d'es Caülls. 2: Sa Font. 3: Cova de Son Caulelles. 4: Cova de Cas Garriguer. 5: Cova des Puig Blanc. 6: Coveta des Puig Blanc. 7: Mina des Pujols. 8: Cova des Pinaret. 9: Cova de sa Corona de Son Cós. 10: Balma de sa Corona de Son Cós. 11: Cova de Can Pere Antoni. 12: Cova de Can Perot. 13: Cova de Can Parrisco. 14: Cova de na Geremina. 15: Cova des Boc. 16: Cova de sa Ruda. 17: Cova de sa Vileta. 18: Cova des Vellet. 19: Cova de Son Cós. 20: Cova de sa Partió. 21: Cova de Can Torres II. 22: Cova de Can Torres. 23: Cova Gran de Can Torres. 24: Balma de Can Torres. 25: Cova de Can Torres VI. 26: La Cova. 27: Cova de Can Xixilis II. 28: Cova de Can Xixilis III. 29: Cova de Can Xixilis IV. 30: Avenc de Pòrtol. 31: Avenc des Tancat.

l'avenc de Can Vic, a Pòrtol, signat per Pujol, Ferrer i Damians, amb data de Maig de 1977. A més de la planimetria s'inclouen unes poques dades a una fitxa annexa.

El 1979 apareix a les planes de la publicació *Endins* (num. 5-6, 1979) la revisió de l'anterior inventari, redactat per M. Trias, C. Payeras i J. Ginés. S'incrementa de forma notable la quantitat de cavitats mallorquines recollides, arribant a les 883. En aquesta ocasió hi apareixen per primera vegada cavitats del terme, és tracta de l'avenc de Can Vic, i l'avenc de Son Puig. Ambdues cavitats estan catalogades amb la clau V, que defineix la seva fondària no superior als 15 metres. Cal esmentar que aquesta darrera cavitat no es troba al terme de Marratxí, circumstància que es veurà corregida a properes edicions, on ja es trobarà inclosa al terme de Palma.

Arribats en aquest punt, ens trobam amb un dilatat lapse de temps, on la bibliografia, així com les referències a les nostres cavitats són pràcticament nul·les. Tan sols en podem trobar, aïllades aportacions en forma de publicació esporàdica o al fons topogràfic de la Federació. Entre les primeres, i a un monogràfic sobre el terme de Marratxí, editat per aquest mateix ajuntament l'any 1993; podem trobar una proposta d'itinerari per les coves prehistòriques de la zona muntanyosa d'entre Pòrtol i Marratxinet. De la mateixa manera, el 1994 veu la llum la primera edició de la "*Guia Arqueològica de Mallorca*" de J. Aramburu, C. Garrido i V. Sastre, com ja ve sent habitual als textos de caire arqueològic, es fa referència a algunes cavitats dels termes de la inexcusable cova de Son Caulelles, la cova des Boc, o les de Can Parrisco i ets Antigors. Pel que fa a l'apartat topogràfic, hi trobam l'aixecament topogràfic d'una de les coves de Son Pelat

(anomenada pels mateixos exploradors amb el desafortunat nom de "La Covacha" i catalogada erròniament al nostre municipi). Cavitat d'una fondària remarcable, situada emperò al terme de Palma; explorada i topografiada el mes de desembre de 1995 per un equip d'espeleòlegs de l'A E Voltors, encapçalat per M. López.

Divuit anys més tard apareix publicat a les planes del volum 21 de la revista Endins una nova edició de l'Inventari Espeleològic de les Illes Balears (ENCINAS, 1997). En aquesta darrera actualització, les cavitats del terme assoleixen més presència, arribant a les 16 caveres catalogades. Catorze d'aquestes són aportació del Grup Nord de Mallorca, recollides en la seva pràctica totalitat, gràcies a les tasques de prospecció i topografia, al llarg del terme, que tenen com a màxim representant a J.A. Encinas.

És en aquest mateix any, quan en l'àmbit de les II Jornades d'Estudis Locals de Marratxí, es presenta una interessant i completa comunicació anomenada: "Les coves prehistòriques de Marratxí: una aportació a l'estudi de l'àmbit funerari". Els autors: J. Fornés, J. García, C. Quintana i D. Ramis, tracten en profunditat aquest tema, fent un estudi i diverses consideracions dels seus aspectes formals, morfològics, cronològics, i en definitiva, es comenta àmpliament el panorama subterrani (sempre lligat al context arqueològic) a més, els autors fan menció de determinades coves sense interès prehistòric igualment localitzades al nostre terme.

En aquest mateix volum apareix l'escrit: "El patrimoni arqueològic del municipi de Marratxí i la història de la seva investigació". Signat pels mateixos autors, i on es fa un exhaustiu repàs a les investigacions arqueològiques dutes a terme al llarg del temps a terres marratxineres. De bell nou, les coves tenen important presència. En un altre ordre de coses, es fa una anàlisi de l'estat actual del patrimoni arqueològic, fent palès per primera vegada el greu problema toponímic que pateixen nombroses localitzacions i que afecta per igual al conjunt subterrani. Problema que ben bé podria quedar en segon pla, si tenim en compte la total desídia tant conservacionista com protectora que pateixen aquests monuments.

Recentment, el 2002, l'ajuntament publicà la tercera edició de les Jornades d'Estudis Locals. Hi podem trobar una comunicació signada per J. Aramburu i V. Sastre amb el títol: "Els jaciments arqueològics de Marratxí" on es descriu de forma detallada aquest legat patrimonial. De la mateixa manera, és fa un precís repàs, complementat amb diverses fotografies, de bona part de les coves del terme, que com veiem, una vegada més tan estretament vinculades es troben al panorama arqueològic, no només local, sinó a tot arreu de la nostra geografia.

En aquest mateix recull de les jornades, va veure la llum un document que ja hem citat anteriorment: l'escrit de A. Bestard damunt la cova de Son Caulelles, redactat l'any 1933.

A manera de conclusió d'aquest recorregut pel coneixement espeleològic local, podem dir que sembla ésser, que la recerca subterrània amb la seva inherent tasca exploratòria i topogràfica a les terres del terme de Marratxí no ha merescut darrerament l'interès del col·lectiu espeleològic. Com ja hem esmentat, el poc

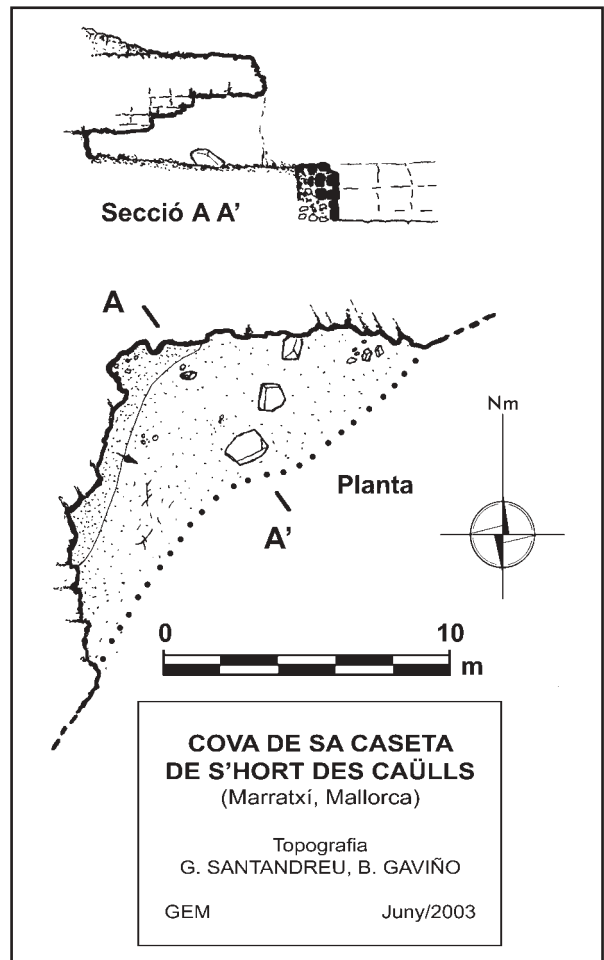
atractiu d'un panorama geogràfic força canviant i fragmentat és per si mateix una trava afegida a tal activitat; tant és així com les tasques de prospecció es topen massa sovint amb prou emperons. En massa ocasions el coneixement popular sobre les coves –topònims, usos, localitzacions, etc.– s'ha esvaït i ha quedat irremediablement dissolt; el procés de canvi del territori s'ha accelerat per mor de processos urbanitzadors molt intensos; en general, la poca valoració del patrimoni natural; els inherents condicionaments de les propietats privades sovint molt geloses, són factors a tenir en compte per tal d'entendre els motius que fomenten aquesta desmotivació i en conseqüència el desconeixement del patrimoni subterrani.

Descripció de les cavitats

COVA DE SA CASETA DE S'HORT DES CAÜLLS

Coordenades UTM: 476721 / 4386872 - 88

Localitzam aquesta cavitat a un extrem dels nous establiments residencials de la urbanització d'**Es Caülls**, ben aferrada a un dels talussos de l'autopista d'Inca que en passa per sobre. Es troba a un paratge sense edificacions per on passa el rec obert i planer del

torrent de ses Mates, tram final del **torrent de Coanegra** abans d'unir-se al **Pont d'Inca** amb el **torrent Gros**. És un coval d'ample boca orientat a xaloc que amida 15 m d'amplada per 2,5 m d'alçada i s'endinsa poc més de 6 m. Està excavat en gresos de gran feblesa, molt desfets i intensament fracturats. El trespòl és planer recobert de sorra, blocs i acumulacions de fems i deixalles.

Aferrat a la boca del coval, hi ha un gran safareig; es tracta del dipòsit a cel obert que emmagatzemava l'aigua del desaparegut conjunt hidràulic de la sèquia de **Son Sales** i la **font des Caülls**. Aquest sistema, avui mutilat per vials, carreteres i urbanitzacions, es pot remuntar al S X (TOMÀS & PASCUAL, 1998) i amb les seves aigües alimentava un molí hidràulic per a la molta de cereal i regava els terrenys del citat hort. A més, l'aigua era conduïda pel seu consum al llarg d'un extens sistema de canals cap als nuclis urbans des **Pla de na Tesa** i es **Pont d'Inca**. El safareig en qüestió és de planta quadrada d'uns 18 m de costat i es pot observar que vora el coval, a l'extrem nor-oest es troba a nivell del sòl, mentre al coster oposat està bastit amb grans pedres cantoneres.

FONT DE PÒRTOL, o **FONT D'EN LLUPIÀ**.
 Coordenades UTM: 479943 / 4385386 - 159

Es localitza just a l'entrada del nucli urbà de **Pòrtol** si hi entrem des de **sa Cabaneta**, no molt lluny de la **cova de Son Caulelles** i a escassos metres de la carretera. Es troba al peu d'unes timbes envaïdes de bardissa. A l'interior del coval hi trobam diverses surgències i una sèrie d'elements d'emmagatzemat i conducció d'aigua que en conjunt la fan prou interessant. No de bades, **sa Font** —com es coneix pels voltants— encara es conserva a la memòria de molts de portolans, ja que fins fa unes dècades era la principal font pública de proveïment d'aigua als pobles de Pòrtol i sa Cabaneta. Aquest lloc comú d'utilització d'aigua el trobam referenciat l'any 1511 amb el nom de la font d'en Llupià. Anys més tard a l'obra "*Descripció médico-topogràfica de la Villa de Marratxí*" publicada el 1790, el seu autor; el doctor marratxiner Joan Prats, també ens parlà de la font d'en Llupià referint-se a la citada font (ORDINAS, 2000).

El cert és que el coval ha sofert en diverses èpoques històriques intenses transformacions vinculades al subministrament d'aigua. En l'actualitat, al seu interior

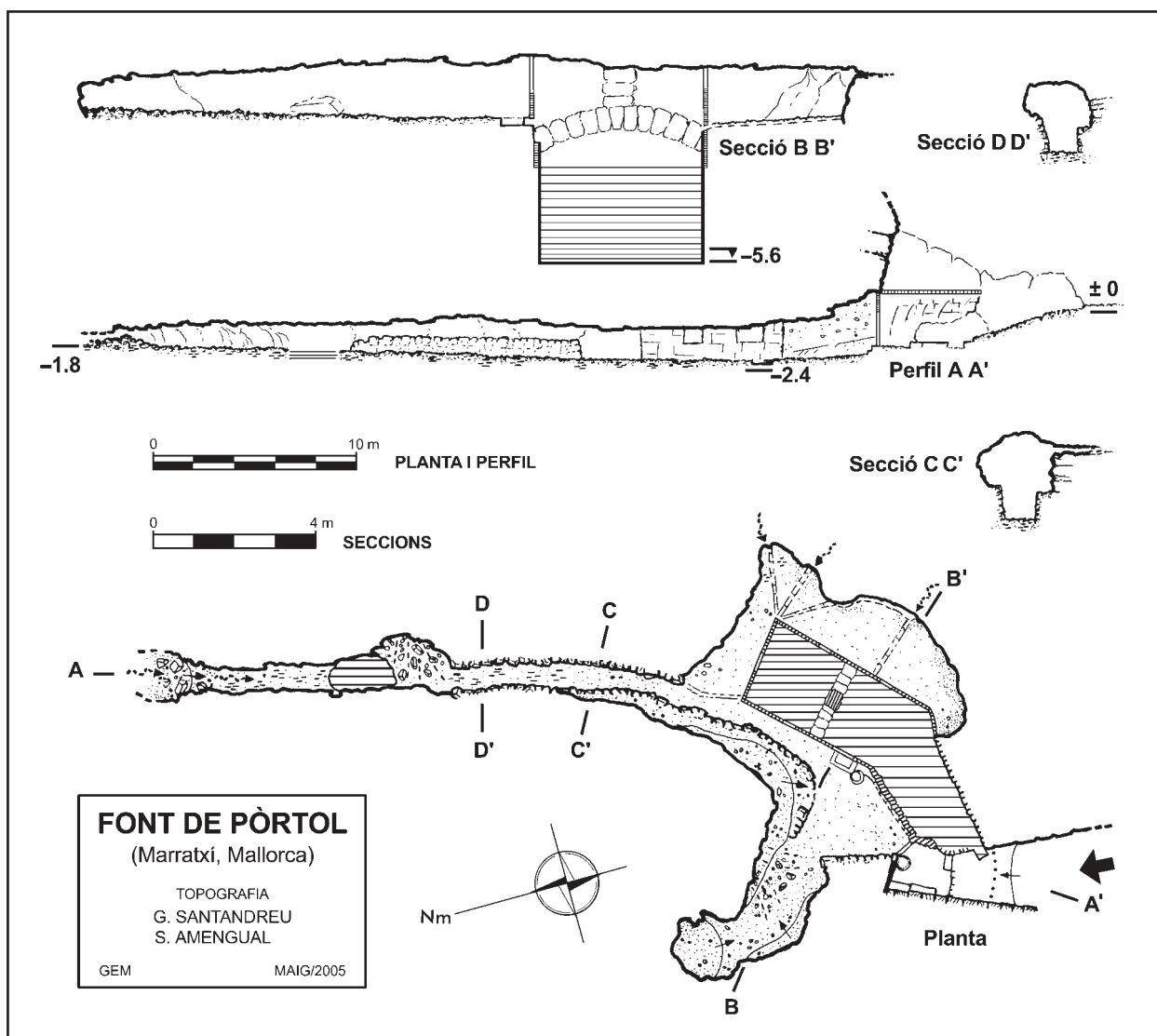

Foto 2: Font de Pòrtol, galeria excavada que porta a la surgència principal i que en els seus metres inicials transcorre amb els laterals paredats. (Foto: G. Santandreu).

Photo 2: Font de Pòrtol, artificial gallery which leads to main surge and whose initial metres run with its lateral stone-covered. (Photo: G. Santandreu).

podem trobar varies canaletes, una mina artificial, algunes piques, i sens dubte l'element més destacable; un gran aljub. Tot plegat fa que la fisonomia de la cavitat original sigui del tot irreconeixible.

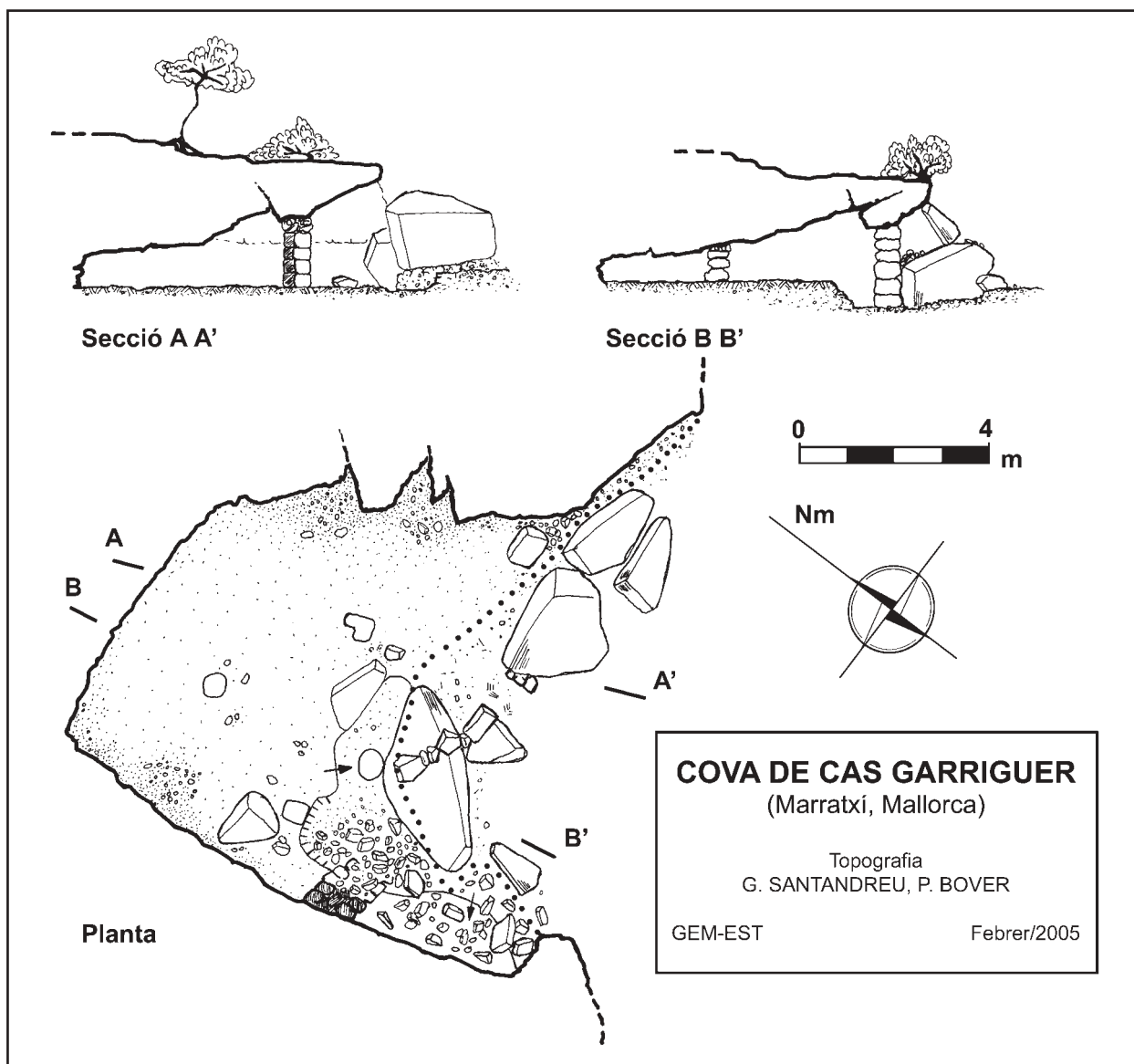
L'accés ja apareix intensament retocat. Uns escales molt desfigurats pels enderrocs i amagats per la brossa, condueixen a un vestíbul cobert amb una volta de mig punt feta de peces de marès. Es troba amb un estat d'enderroc imminent, de fet és el que queda d'un sostre major avui en part esbaldregat, com així ho han deixat palès les mosses on se sustentava l'arrancament de la volta practicades a la roca natural. A aquesta primera sala hi trobam l'obertura a l'exterior del citat aljub, una pica rodona i un pedrís. A l'extrem, una paret de marès tanca tota la boca, deixant un portell que permet l'accés a l'interior de la cova. En aquests metres inicials de la cavitat podem trobar abundants individus de *Metellina meriana* (det. G.X. Pons), espècie d'aranya molt freqüent a les entrades de coves.

Aquesta primera sala d'entrada es de sòtil baix i amida uns 5 m de fons per uns altres 5 m d'amplada. El coster occidental està sustentat per un mur de contenció fins un extrem, on s'obri una galeria continuació d'aquesta sala inicial de sòtil més baix encara i que s'endinsa 6 m fins arribar a una reduïda saleta circular sense solució de continuïtat. Tot aquest darrer tram té el trespòl recobert de pedres i petits blocs i es troba ben eixut contrastant amb la resta de la cavitat. De la mateixa sala d'entrada i en direcció NE comença una mina artificial; aquesta, excavada dins d'un substrat margós

Foto 3: Tram final de la galeria de la Font de Pòrtol. Es destria clarament el junt d'estratificació entre el sostre de calcarenites i les margues on s'excava la cavitat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 3: Final section of the gallery of the Font de Pòrtol. The bedding plane between the calcarenite roof and the marl where the cave was dug can be clearly made out. (Photo: G. Santandreu).

molt saturat en contacte amb un sostre de calcarenites (Foto 3) s'endinsa amb un traçat més o menys rectilini uns 25 m fins a trobar la surgència natural més important de la cavitat i principal aportació de l'aljub. Als seus metres inicials la mina, de secció irregular i d'una alçada mitja de 1,7 m per una amplada més o a manco constant de 1 m, es troba amb els laterals paredats (Foto 2), fins arribar a un punt, uns metres abans de l'ullal on els murs de contenció desapareixen deixant la roca nua. En aquest darrer sector, el trespol es troba sovint inundat.

Al coster de llevant de la sala, es localitza l'aljub. És de planta rectangular, encara que a la part més propera a l'exterior descriu un colze. Té una amplada màxima de 4,2 m i una llargària de 8,5 m fins al colze que enfila l'exterior que s'allarga 5 m més. La seva fondària és de 3,2 m i està bastit amb peces de marès de 25 cm. Té cinc obertures a mode de finestra que el comuniquen amb la cavitat. A l'interior presenta un vistós arc rebaijat de marès bastit a ben segur per ajudar a sustentar la volta de la cova. La resta del conjunt ho formen una canaleta de teula i una pica.

La sala principal –interrompuda per l'aljub– es perllonga envoltant aquest, formant un reducte d'uns 4 m d'amplada per uns 10 m de llarg, on igualment hi podem trobar fins a tres surgències més, poc definides i de menor cabdal, igualment canalitzades amb canaleta de teula cap a l'aljub. En aquest sector es pot apreciar clarament el mecanisme d'excavació de la cavitat aprofitant un junt d'estratificació molt marcat de canvi de materials, calcarenites i margues. Els concrecionaments calcaris són gairebé inexistents, tan sols alguna capa feble de colada recobreix indrets molt concrets de les parets del sòtil.

COVA DE SON CAULELLES

Coordenades: 479715 / 4385314 - 165

Es localitza a l'entrada del poble de **Pòrtol**, a un pinar molt a prop del col·legi públic Costa i Llobera, just al darrera del camp de futbol i arran d'un caminó. És sens dubte la cavitat del terme més coneguda i la que ha

concentrat el major interès; no de bades es tracta d'un important jaciment hipogeu d'època Pretalaiòtica, àmpliament divulgat i amb prou paral·lelismes i singularitats al llarg de l'illa (VENY,1968). Les primeres referències les trobam als escrits signats per FURIÓ i COLOMINAS (1920) qui la donaren a conèixer dins l'àmbit científic. Fou però l'arqueòleg anglès W. HEMP qui demostrà més il·lusió en l'estudi de la cavitat, plasmant-ne les conclusions a diverses publicacions (HEMP, 1927,1933). Moltes altres notes descriptives venen signades per estudiosos que n'han deixat constància als textos arqueològics: BESTARD (1933), MASCARÓ (1960) o VENY (1968), en són noms prou significatius. És precisament a aquest darrer autor a qui ens de remetre per consultar els aspectes descriptius més acurats, i per contextualitzar la cova dins el panorama prehistòric Balear.

Bàsicament, la cova està excavada dins roca arenisca i està formada per una sola cambra, en forma de naveta (Fig. 1), i amb l'eix principal orientat a 88°. S'hi accedeix per un corredor escalonat descendent, lleugerament descentrat de l'eix principal, que finalitza a un petit portell. Com hem avançat, l'interior té una interessant planta i una secció no menys característica; de marcada forma ogival. Les dimensions són de 2 m d'amplada gaire bé constants, una fondària de 7 m i una alçada que varia entre 1,55 i 1,8 m a la zona central. L'interior es caracteritza per una sèrie d'elements comuns als hipogeus prehistòrics del Bronze Balear: fosa central que configura un banc lateral –subdividit en

seccions– adossat a tot el contorn i dos nínxols oberts a les parets, vora el portell d'entrada i a l'absis final.

En un altre ordre de coses cal remarcar que darrerament la cavitat no destaca tant pels seus valors arqueològics i patrimonials, si no pel constant procés de degradació que pateix, i pel futur incert pel que fa a la seva conservació, preservació i dignificació com a jaciment. Fets que han quedat prou constatatats a publicacions de caire local i a diversos escrits a premsa.

COVA DE CAS GARRIGUER, DE SON VERÍ o DE LA VERÓNICA

Coordenades UTM: 477716 / 4386010 - 116

Es localitza a la urbanització de **Sant Marçal** al carrer Salvador Torres, a un solar envaït per la bardissa i totalment envoltada de xalets i construccions familiars. La boca de la cavitat s'obri a un aflorament rocós a la part alta d'un turonet, just quan aquest comença a caure suaument cap el SE. Té una boca d'uns 9 m d'amplada per 2 m d'alçada, encara que els enderrocs impedeixen apreciar les dimensions reals. De fet són un conjunt de grans blocs caiguts els que formen una paret natural que tanca bona part de la boca; en canvi, al bell mig hi trobam un portell acabat amb blocs de marès que en permet l'accés. Finalment al coster de ponent, una paret de pedra seca d'acabat groller delimita aquest extrem formant un racó aïllat amb la resta de la cova.

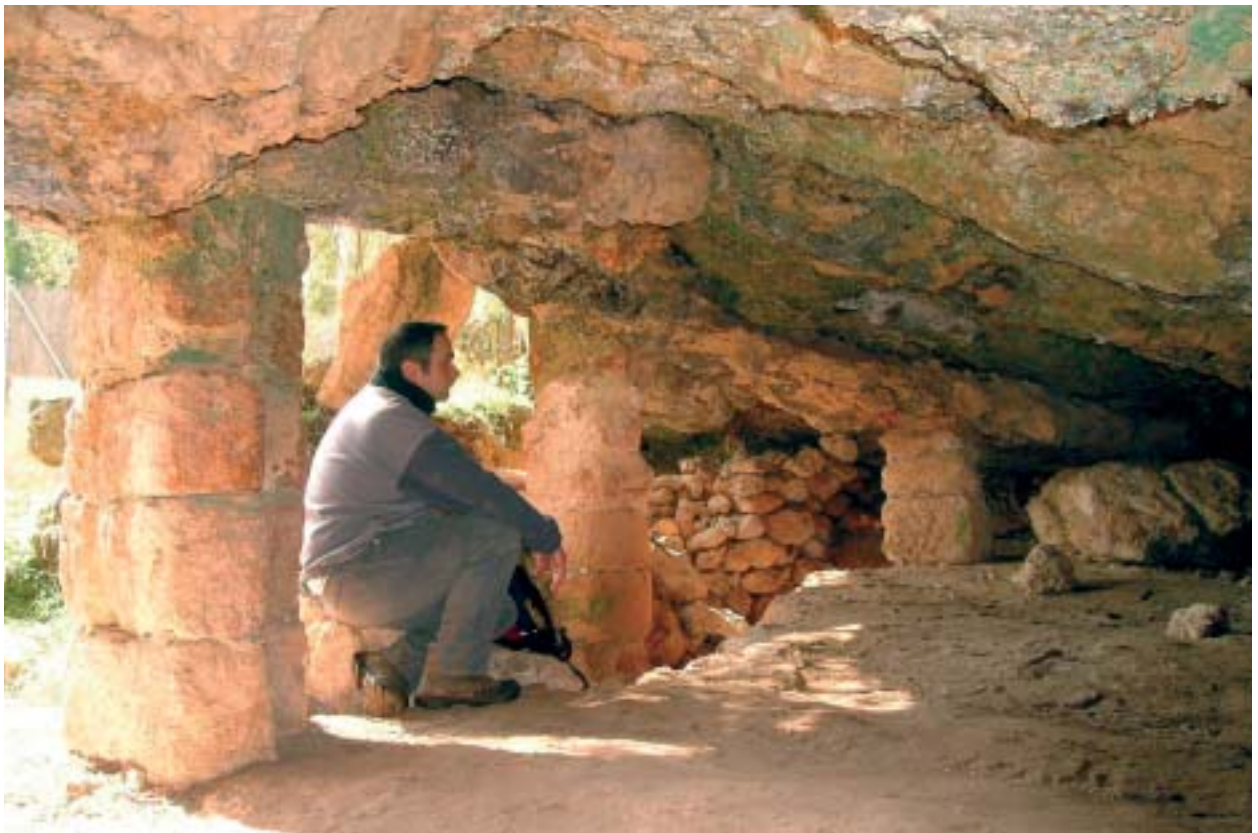

Foto 4: Interior de la cova de Cas Garriguer, on s'observen tres de les quatre columnes de marès que sustenten el sostre de la cavitat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 4: Interior of the Cova de Cas Garriguer, where three of the sandstone columns that support the roof can be seen. (Photo: G. Santandreu).

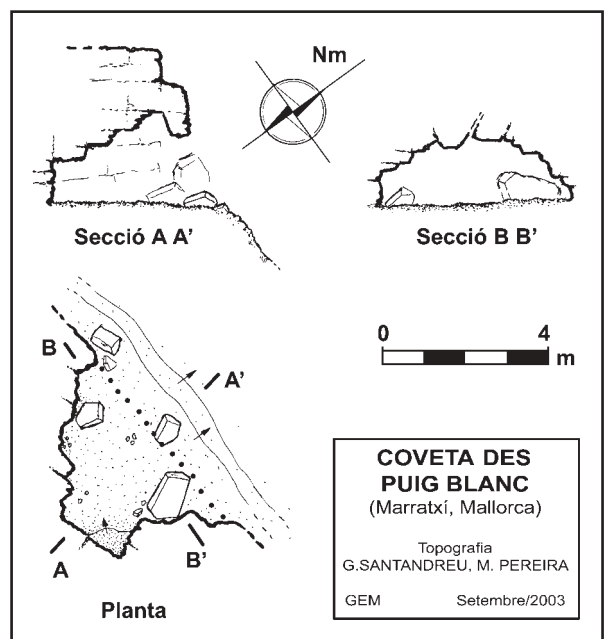
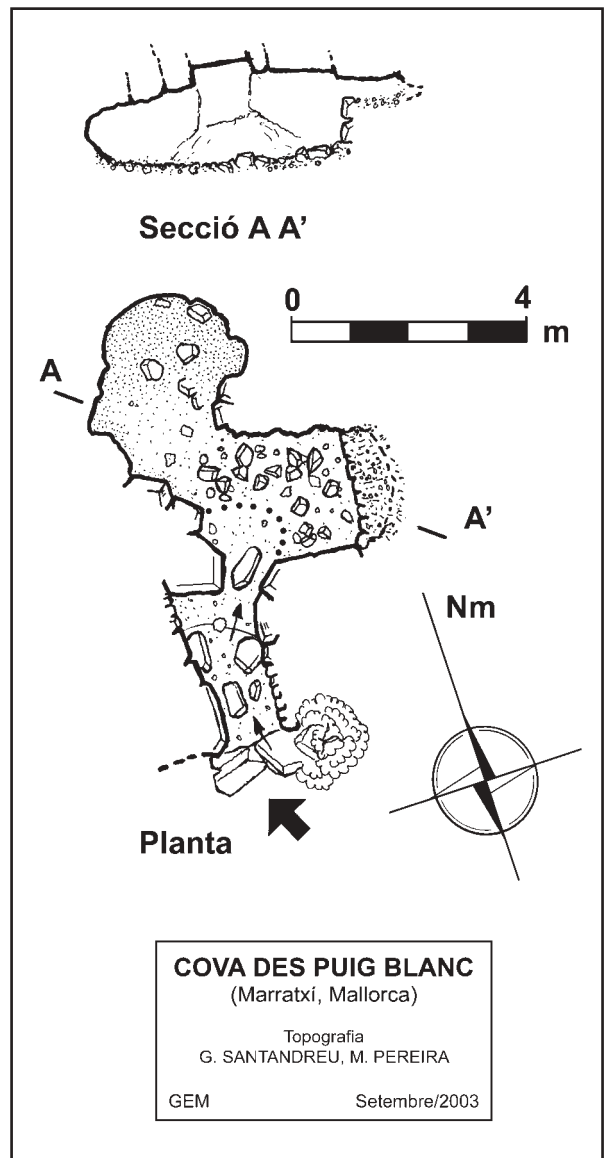
És una cova de planta lleugerament quadrada, que amida 6,5 m de fondària per 8 m d'amplada. El sòtil té una alçada al paladar de poc més de 2 m, que va minvant de forma rectilínia fins assolir el 50 cm d'alçada a l'extrem més profund. El trespol és planer, amb un únic accident destacable; una petita depressió a mode de graó rocós, a prop de l'entrada. Està format per la roca mare que es mostra pràcticament nua amb un minso recobriment de sediment.

A la cavitat no trobam cap formació calcària digne d'esment, en canvi sí que en podem destacar l'existència de quatre columnes artificials de factura moderna que es troben repartides al llarg de l'espai central de la cambra. Les dues més altes amiden 1,7 i 1,4 m respectivament i són de secció circular i quadrada amb escaire, les altres ja més cap a l'interior, fan 80 cm d'alçada. Estan construïdes amb marès a ben segur per ajudar a sustentar el sòtil de la cova. En un altre ordre de coses cal esmentar que la cavitat fou objecte d'una prospecció arqueològica per part del Consell, per tal de definir el seu caràcter com a estació arqueològica i aclarir la possible amenaça davant el procés urbanitzador. A l'inventari del CIM (inèdit), apareix catalogada com a "cova artificial funerària del Talaiòtic final". En tot cas actualment la cavitat es troba en terrenys de propietat municipal (ARAMBURU & SASTRE, 2002).

Foto 5: Corredor d'accés a la cova des Puig Blanc, s'aprecien els laterals reforçats amb mur de pedra i els fragments de gran lloses, restes d'un possible sòtil. (Foto: G. Santandreu).

Photo 5: Acces passage to the Cova des Puig Blanc where the lateral stone-wall reinforcements and rock fragments, rests of a possible roof, can be appreciated. (Photo: G. Santandreu).

COVA DES PUIG BLANC

Coordenades UTM: 479529 / 4386391 - 168

Es localitza al cim del **puig Blanc**, petita elevació de 172 m que s'aixeca a l'indret conegut com **ses Clo-tes** – depressió compresa entre els turons de **sa Cabaneta** i les zones més muntanyoses de **Can Torres** i **Can Parrisco**. És un cim pla recobert d'espessa bardissa i vorejat per un cingle d'altura variable amb cantells molt desfets. La vessant sud, ve definida per un perfil escalonat format per marges i paredons amb una coloració de la terra d'un característic to blanquinós, com a conseqüència de la seva naturalesa margo-argilosa. Tot aquest sector està molt afectat per les tasques d'extracció d'argiles d'una pedrera propera anomenada **sa Cimentera** situada al coster Nord. El cim està atapeït d'una espessa bardissa entre la qual és evident la presència de nombroses restes de construccions atribuïbles a època prehistòrica, hipòtesi reforçada per la extensa taca ceràmica que s'aprecia pels voltants.

La cavitat és a l'extrem sud del turó, prop de restes de murs i barraques esbaldregades i amagada a un redol d'esponeroses mates i figueres de moro. Es tracta d'una petita cavitat excavada dins marès molt fracturat amb una marcada estratificació. Té un corredor d'accés (Foto 5) descendent orientat a llebeig. Aquest és de roca natural amb alguns afegits de murs artificials i amida 1,2 d'amplada encara que just abans d'accedir a la cova i coincidint amb la roca original s'estreny, deixant un pas amb evidències de retoc de 0,65 cm. Tot el corredor està col·lapsat de blocs i lloses planes que deixen intuir l'existència d'un sostre ara caigut.

La coveta és de planta irregular però en destaca un reducte de 2 x 3 m al coster més allunyat de la boca

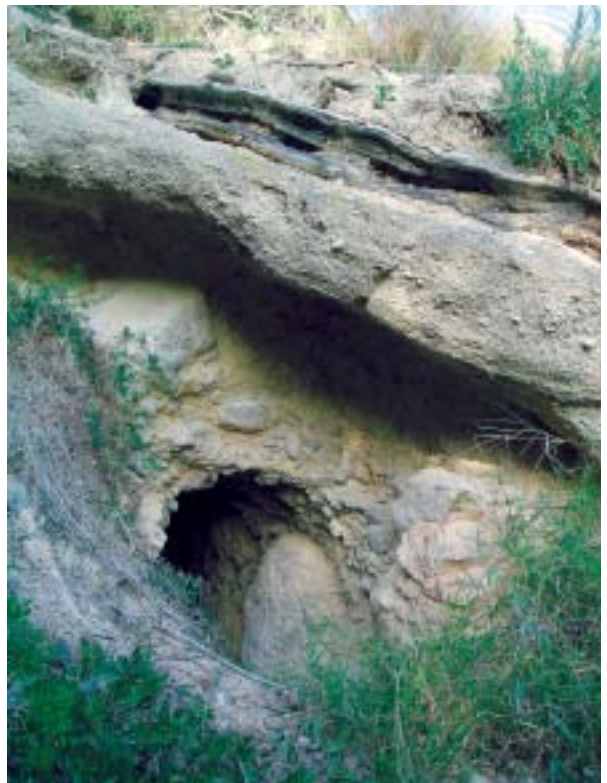
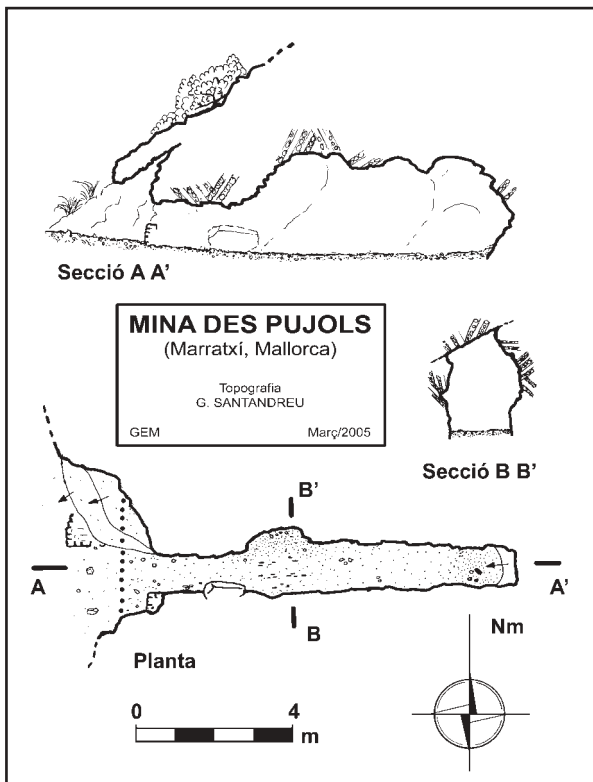

Foto 6: Boca d'accés a la mina des Pujol, excavada dins conglomerats. (Foto: G. Santandreu).

Photo 6: Acces mouth to the Mina des Pujol, excavated in conglomerates. (Photo: G. Santandreu).

amb marcada forma circular. L'alçada del paladar és de 1,6 m i a la saleta esmentada davalla fins al 1,2 m. Aquest indret és de trespol planer recobert de sorra mentre que la resta de la cavitat està envaïda pels enderrocs formant un pis irregular. Cal destacar al coster est l'existència d'un paredó d'una alçada aproximada de 0,90 m que sustenta un esbaldregat del sòtil per on guaiten blocs, terra i arrels provinents de l'exterior.

COVETA DES PUIG BLANC

Coordenades UTM: 479519 / 4386425 - 165

És a la cara nord del **puig Blanc**, i s'obri a un cantell molt desfet i fracturat de gresos de marcada estratificació horitzontal. Tot plegat a ben segur condiona l'existència de la cavitat. La boca de 4,5 x 1,5 m d'alçada està orientada al nord, just al davant s'hi troben uns gran blocs despresos del paladar i de les penyes superiors. El seu minso desenvolupament amb prou feines arriba als 4 m mentre que el trespol és planer i format per l'esmicolament de les pròpies parets que la formen.

MINA DES PUJOLS

Coordenades UTM: 477100 / 4388810 - 110

Es troba a la vessant de ponent de **es Pujols**, petita àrea aturonada de 146 m d'alçada màxima que sobresurt de les planícies de relleus suaus de **Son**

Sureda i sa Vinya des Caülls. Es localitza a una enclosada als peus del dit turó just al límit de la bardissa i un reducte d'ametllers vora els sementers. És tracta d'una mina artificial de la que no hem podem precisar la seva funció, excavada dins conglomerats amb paquets de llims blancs. Aquests conglomerats d'origen al·luvial estan relacionats amb un antic nivell del proper torrent de Coanegra. D'igual manera els llims que apareixen endurits tenen a veure amb les pròpies revingudes d'aquest curs d'aigua. El traçat és rectilini, d'una amplada constant de poc més de 1 m llevat del tram central on amida 1,7 m. Assoleix una llargària d'uns 9 m sense cap desnivell. La boca no fa més que 1 m d'alçada i presenta restes de parets i murs de tancament, en canvi a l'interior l'alçada de la galeria arriba en algun punt als 2,5 m configurant una secció molt irregular.

COVA DES PINARET

Coordenades UTM: 479745 / 4388680 - 150

Se situa a prop del cim d'un turonet de 158 m d'altura molt proper a la partió amb la vila de **Santa Maria**, al coster sud i no molt enfora de les instal·lacions d'una antiga explotació minera.

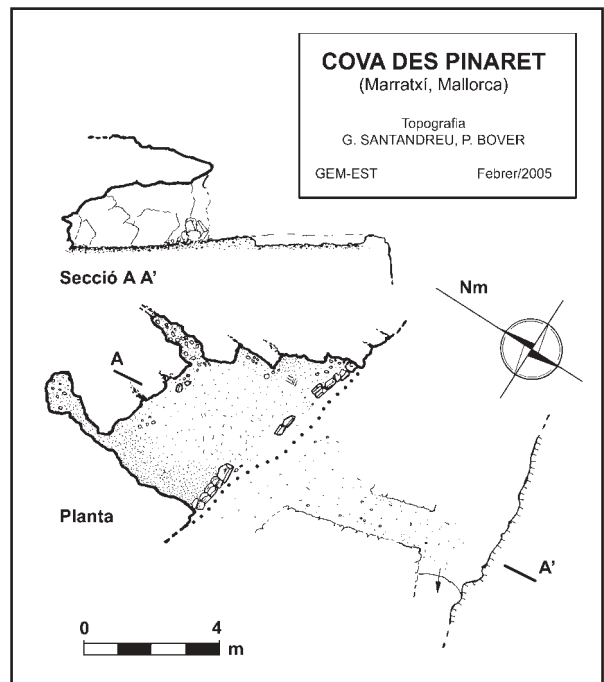
És una petita cavitat amb una ampla boca, on s'aprecien restes de murs de tancament. Oberta cap a migjorn, amida uns 6 m d'amplada per 2 m d'alçada a la part més alta de la volta. Està formada per una sola estança d'una fondària d'uns 3 m, encara que a un dels extrems, una esquerra estreta i poc practicable s'endinsa uns 3 m més. L'amplada màxima és de 5,5 m, i l'alçada de 1,8 m. El trespol està anivellat i format per una espessa capa de gres esmicolat de les pròpies parets de la cavitat, fent palesa la feblesa dels materials rocosos on es forma la cova. És interessant destacar que al trespol, just al davant de la boca, es pot apreciar les restes d'un solc d'uns 3 m de llargària per uns 90 cm d'ample. Es pot intuir que es tracta de les restes d'una cavitat una mica més gran, actualment desmantellada per alguna pedrera. D'igual manera l'aspecte de la citada fosa, recorda en la seva morfologia als corredors existents a alguns hipogeus prehistòrics.

COVA DE SA CORONA DE SON CÓS

Coordenades UTM: 479380 / 4387445 - 180

La **Corona de Son Cós**, és una petita serralada orientada de nord a sud separada per la depressió de **sa Coma**, de la resta de zona muntanyosa de **Can Parrisco** i **sa Vileta**. El cim del turó de 191 m, és planer, de contorn circular i envoltat de timbes rocoses d'escassa alçada, fet que justifica el topònim. Tota la zona presenta un dilatat context arqueològic que es manifesta en forma de taca ceràmica i que compren des del s.I a.C. fins a època romana (ARAMBURU & SAS-TRE, 2002).

És al coster nord d'aquestes penyes, on s'obri la cavitat. Un gran esbaldregat, restes del paladar ensorrat, en desfigura la boca, que amida uns 8 m per una alçada de 3 m. Hi podem accedir pel coster nord, per un pas entre blocs caiguts que configura una casta de corredor

cobert. L'amplada màxima de l'única estança és d'un 10 m i una alçada mitjana de 2 m. Es troba envaïda per blocs inestables que en dificulten el trànsit i formen un pis irregular. Els recobriments calcaris són pràcticament inexistent llevat d'alguna feble colada a les parets de la volta. La gruixa del paladar de roca és d'uns 3 m i es presenta molt fracturat, origen dels enderrocs.

BALMA DE SA CORONA DE SON CÓS

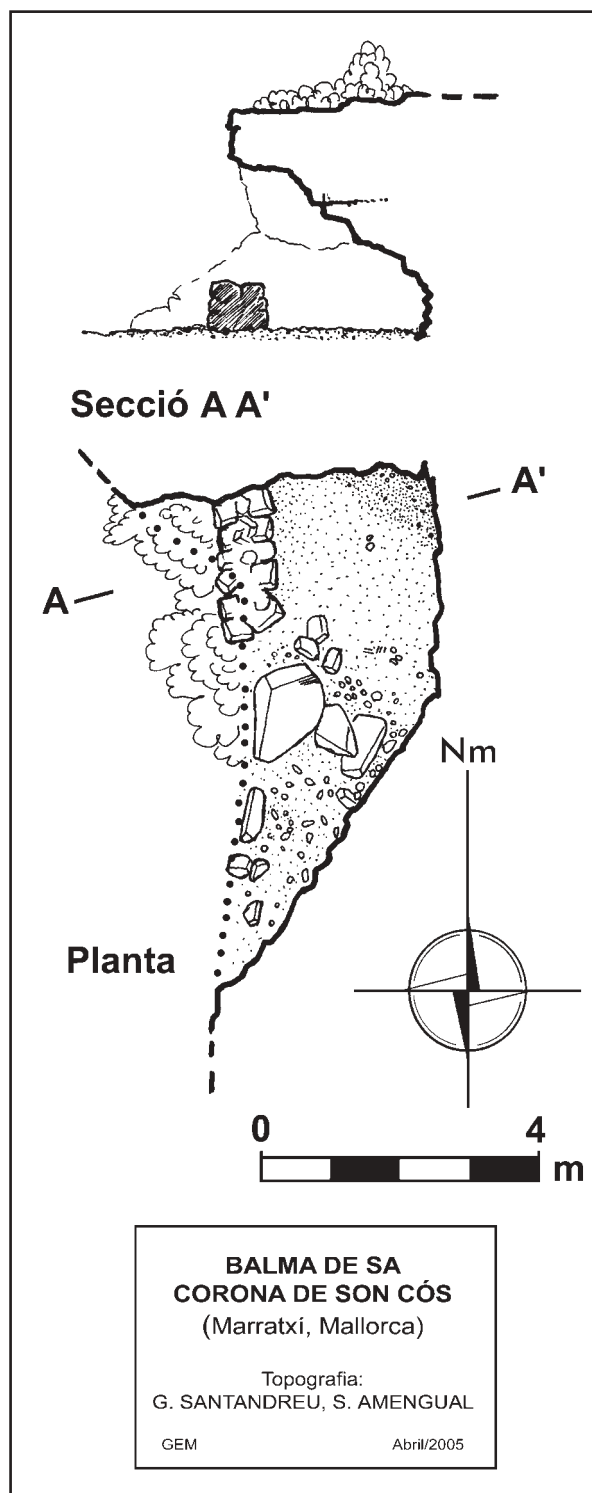
Coordenades UTM: 479330 / 4387400 - 175

Covitxol situat al coster nord a les timbes que envolten les cotes superiors de la **Corona de Son Cós**. La boca d'aquesta petita balma està pràcticament envaïda per la bardissa que l'oculta per complet. S'obri cap a ponent, i al coster nord està tancada per un paredó de pedra seca d'uns 80 cm d'alçada. El trespol és planer llevat de l'extrem sud, ocupat per blocs. L'alçada màxima del paladar és de 2,4 m. La cavitat s'excava en calcarenites molt poroses amb abundància de fòssils de moluscs. El seu estat de conservació i el fet que la majoria es trobin amb la closca dissolta, fa difícil la seva catalogació.

COVA DE CAN PERE ANTONI

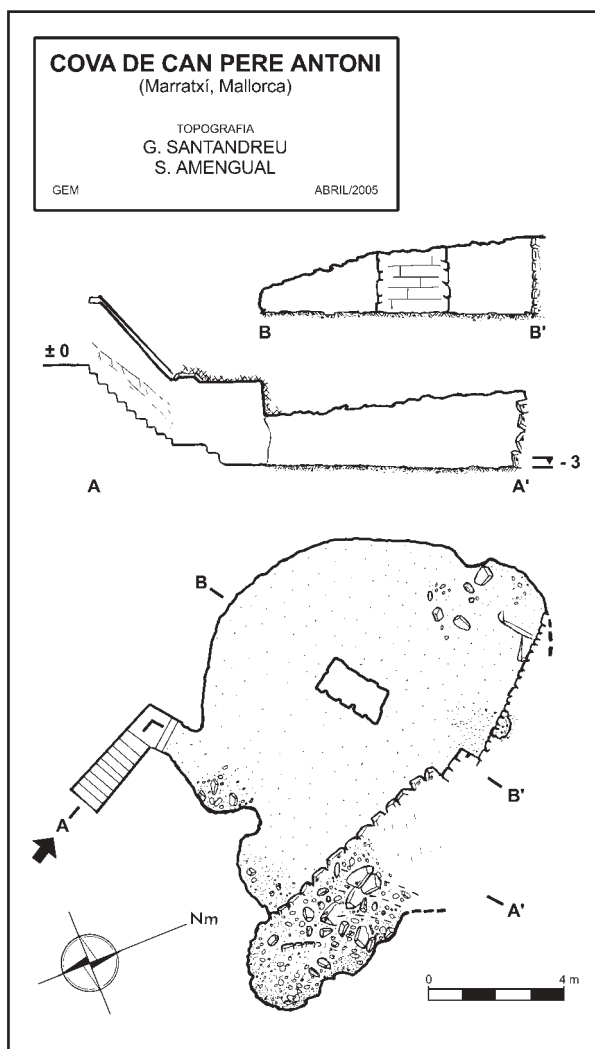
Coordenades UTM: 480336 / 4385352 - 176

Es localitza al nucli urbà de **Pòrtol**, a la part alta del poble, molt a prop de la torre del conegut molí fariner de **Can Pere Antoni**, i concretament al bell mig del jardí de les cases. S'accedeix a la cavitat per un pas artificial modern adaptat; una escala de bloquets condueix per un passatge a l'interior. Té una única sala de marcada forma rodona al coster de ponent, mentre que al coster de llevant trobam un mur artificial d'una dotzena

de metres construït de pedra seca –poc o gens treballada– que ho delimita. A aquest indret s'obria en altre temps l'entrada natural de la cavitat: un esfondrament del sòtil, avui condemnat amb rebliment de terra i blocs, i consolidat amb la paret esmentada. Encara es pot apreciar a l'extrem sud de la sala, d'igual manera que també es pot intuir l'escassa potència del sostre de la cova i la proximitat a la superfície. Les dimensions de la sala són de 8 x 12 m, mentre que la fondària màxima és de 3,3 m. L'alçada de la volta varia entre els

2 m i els 80 cm. Al centre de l'estança s'aixeca una columna rectangular de pedres i maresos, que té per objectiu reforçar el sòtil de la cova. La cavitat està excavada dins marès i sediments i en bona part ha estat engrandida de forma artificial. Tenim constància que la cavitat fou utilitzada per dos germans de Pòrtol a la dècada del anys 40/50 com a magatzem d'ous per a l'exportació. Una disputa entre ambdós germans posà fi a tal activitat, així com propicià que la boca natural de la cova fos condemnada.

COVA DE CAN PEROT

Coordenades UTM: 481150 / 4386392 - 156

Es localitza molt a prop del **camí des Jardí**, que uneix les localitats de **Pòrtol** amb **Santa Maria**, al revolt de **Can Ponset** dins una zona de garriga i devora una barraca rehabilitada recentment.

Es tracta d'una cavitat que s'avé en molt d'aspectes amb els hipogeus funeraris del Bronze Balear, així hi podem observar diversos retocs a l'entrada, la volta i parets interiors essent sens dubte l'element més concloent; l'existència d'un nínxol artificial picat a la roca, a uns dels costats. Per altra banda no la trobam documentada a cap de les obres de síntesi dins la literatura arqueològica del Bronze. Ja sia als precursors reculls de MASCARÓ (1960) o VENY (1968), o al més moderns de FORNÉS *et al.* (1998a) o ARAMBURU & SASTRE (2002). Per tant podem avançar que es tracta d'una estació arqueològica fins aleshores inèdita.

La boca de la cavitat, un orifici rodonenc amb signes de retoc, es troba ocult per una gran mata i vora un paret de pedra seca. L'accés es fa per un passatge descendent sense cap indicatiu de graons ni altre adaptació, encara que per ventura es trobin ocults pel reblit de terra i fullaraca que s'acumula en aquest indret. L'interior és una cambra allargada amb el trespòl completament recobert de pedres d'uns 7,5 m de llargària màxima, amb una alçada inicial de 1,7 m, assolint els 2 m d'altura conforme es va endinsant. A l'extrem, un graó de 60 cm d'alçada i uns 2,5 m de fondària en marca la fi. Es pot intuir que aquest escaló és el que en queda d'un segon nínxol avui desaparegut.

El coster de ponent de la cova és el que es troba més treballat; presenta una amplada de 2,5 m amb les parets clarament retocades i la volta de mig punt igual-

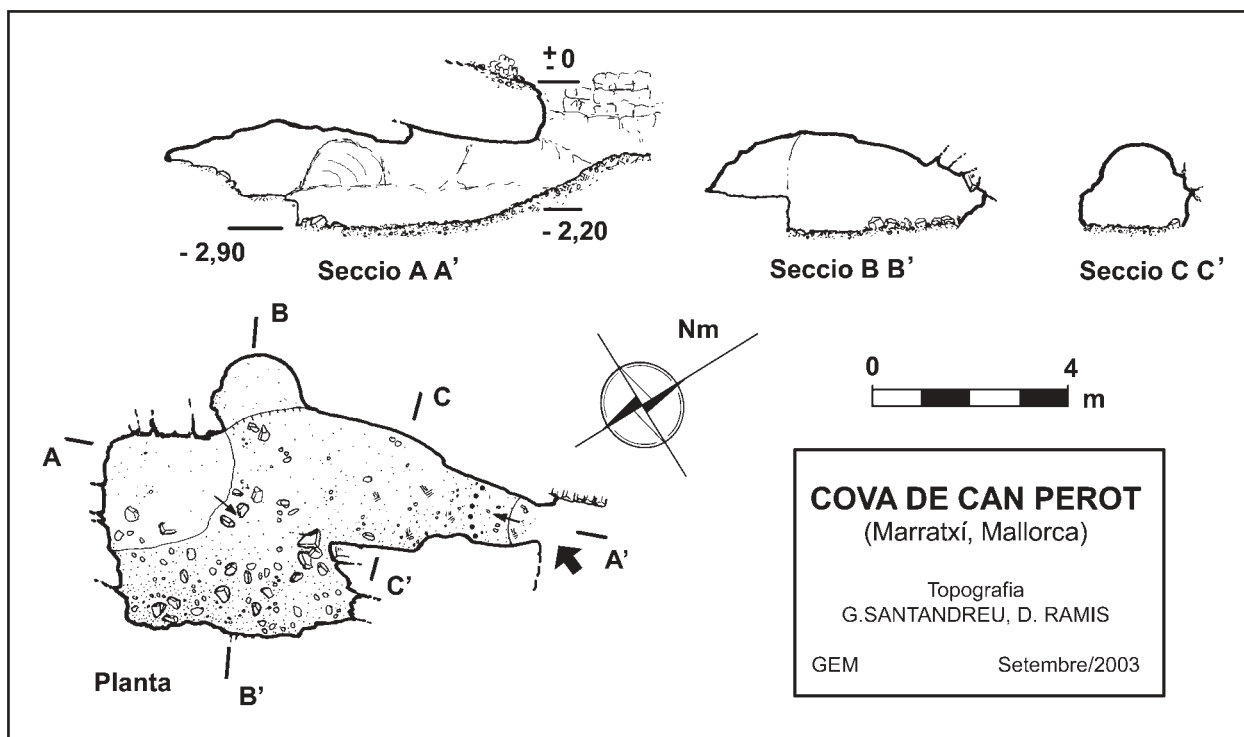
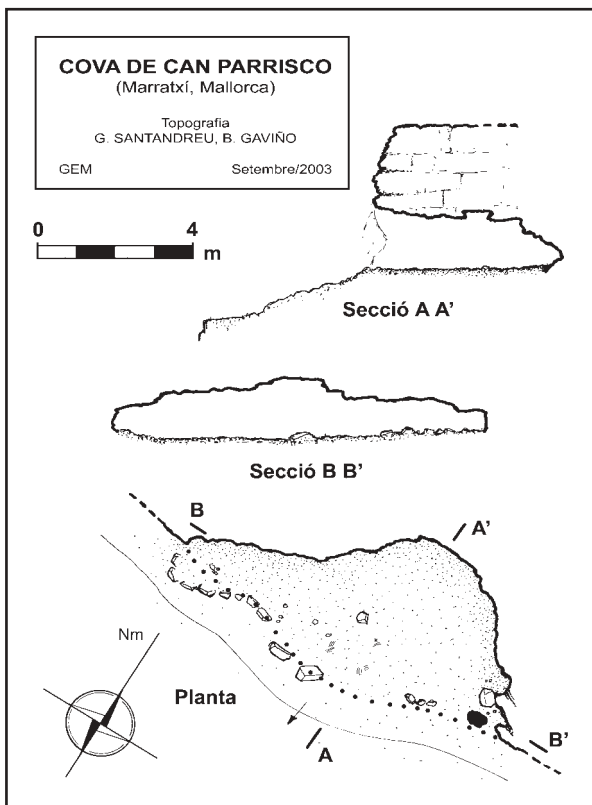

Foto 7: Cova de Can Perot, hipogeu funerari d'època prehistòrica. En primer terme a l'esquerra s'aprecia el nínxol excavat al lateral, i al fons l'orifici d'entrada i el retoc de la volta. (Foto: G. Santandreu).

Photo 7: Cova de Can Perot, hypogeic burial from a prehistorical period. On the left in the foreground a recess dug into the wall can be seen, and in the background the entrance hole and the modified roof. (Photo: G. Santandreu).

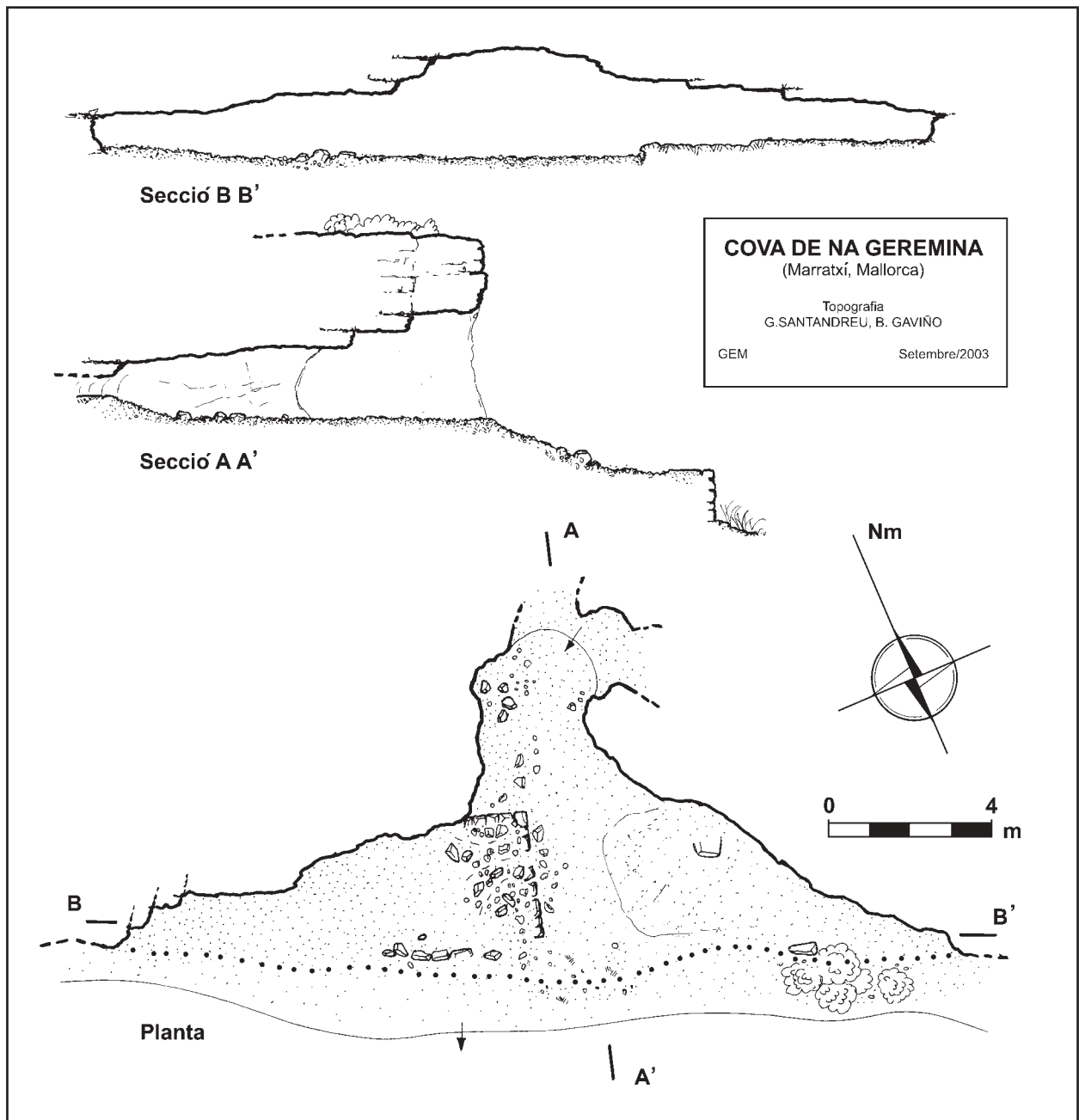

ment retocada. A més, a uns 4 m de l'entrada, s'obri el nínxol artificial millor conservat. Aquest nínxol està picat a uns 60 cm del trespòl, té una obertura de 1,6 m i s'en-dinsa formant un replà de 1,7 m. L'alçada és de 1,2 m a la boca i es va tancant amb una volta lleugerament semicircular. La resta de la cova, especialment el coster de migjorn i xaloc, contrasta amb aquesta part més retocada, presentant un aspecte molt fragmentat i irregular com a possible resultat de tasques de pedrera. Igualment en tenim constància de que la cova fou utilitzada en altre temps com a sestador i soll per porcs.

COVA DE CAN PARRISCO

Coordenades UTM: 480309 / 4386431 - 209

A l'extrem nord-oriental del terme hi trobam una alineació muntanyosa orientada de SE a NO, que s'estén entre **Pòrtol** i **Marratxinet**. A aquesta zona es troben les elevacions de major alçada del municipi i que tenen a l'altiplà de la contrada de **Can Parrisco** el punt culminant amb una cota màxima de 230 m. És un cim ras, recobert de garriga i pinar i que a la vessant de migjorn presenta un seguit de penyals d'alçada i aspecte irregular. És precisament a aquesta franja de timbes on hi trobam les quatre cavitats que a continuació descrivim. Els penyals es presenten molt afectats pels efectes de la fracturació del rocam i no exemptes d'intensos pro-

cessos de meteorització i erosió de caire diferencial, fets aquests que han propiciat l'aparició de les cavitats. A diversos indrets d'aquestes penyes, es localitzen acumulacions de fòssils de caràcter marí, en molt diferents graus de conservació. Entre els millors conservats, es poden distingir grans exemplars de *Ostrea* sp.

La primera de les cavitats, la cova de Can Parrisco, la trobam a mà dreta a ran del camí que transcorre paral·lel al cim i que parteix uns metres abans d'arribar a la finca del mateix nom. És un potent paladar de roca calcarenita molt porosa de marcada estratificació horitzontal que amaga una estança d'uns 9 m d'obertura amb una alçada més o manco regular de 1,5 m i que s'endinsa poc més de 4,5 m. El trespol és planer, amb abundant sorra i els recobriments litoquímics són inexistent.

COVA DE NA GEREMINA

Coordenades UTM: 480284 / 4386446 - 207

Es localitza a la mateixa franja rocosa, uns vint metres més endavant seguint el camí cap a ponent. Ens trobam igualment amb una visera rocosa encara que de majors dimensions que l'anterior que presenta una gran boca orientada a migjorn de 20 m d'obertura i una alçada que oscil·la entre el 2,7 m a la part central i els 70 cm als extrems. L'interior és de forma irregular destacant l'inici d'una galeria, a ben segur profunditzada de forma artificial, que s'endinsa fins als 9 m, punt on s'allarga uns metres més de forma natural encara que de manera impracticable. L'alçada del sostre a la boca és de 2,7 m i va caient de forma escalonada fins a l'indret esmentat on es fa impracticable amb uns 40 cm. El

pis és bastant regular format per sorra fruit de l'esmicolament de la pròpia roca, en canvi a prop de l'entrada, aflora una clapa de calcarenita més compacta que ha resistit l'erosió formant un petit graó. Cal fer esment que la cavitat es troba excavada dins materials margosos en contacte amb calcarenites, que de fet en formen el sostre.

tre. Aquests materials margosos més febles i impermeables han permès l'excavació i propiciat l'aparició de minúsculs regalims i ullals d'aigua que besunyen de les parets de la cavitat. En trobam una mostra a la paret de l'extrem més profund, on igualment i aprofitant la humitat es localitza una vistosa colònia de falzies (*Adiantum capillus-veneris*).

Foto 8: Interior de la cova de na Geremina. Restes d'un paredó esbaldregat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 8: Interior of the Cova de na Geremina. Remains of a fallen stone-wall. (Photo: G. Santandreu).

COVA DES BOC

Coordenades UTM: 480098 / 4386526 - 201

Es localitza a uns 200 m de la cova de na Geremina, en direcció a ponent. La cavitat es troba a uns 20 m del camí i enlairada uns 9 m respecte aquest, al capdamunt d'un fort rost de terra i oculta per uns grans blocs caiguts. Aquest rost es producte de l'acumulació dels sediments trets de la cova al llarg del temps i en el transcurs d'intenses tasques d'adaptació, que com veurem, en configuren l'aspecte interior. A l'exterior, al marge dret de l'entrada hi trobam un redol que forma una terrassa amb restes de marges i paredons, on s'ha d'esmentar l'existència d'uns grans blocs que segellen bretxes holocèniques clarament estratificades amb gran contingut de restes sub-fòssils destacant la presència de *Iberellus companyonii*.

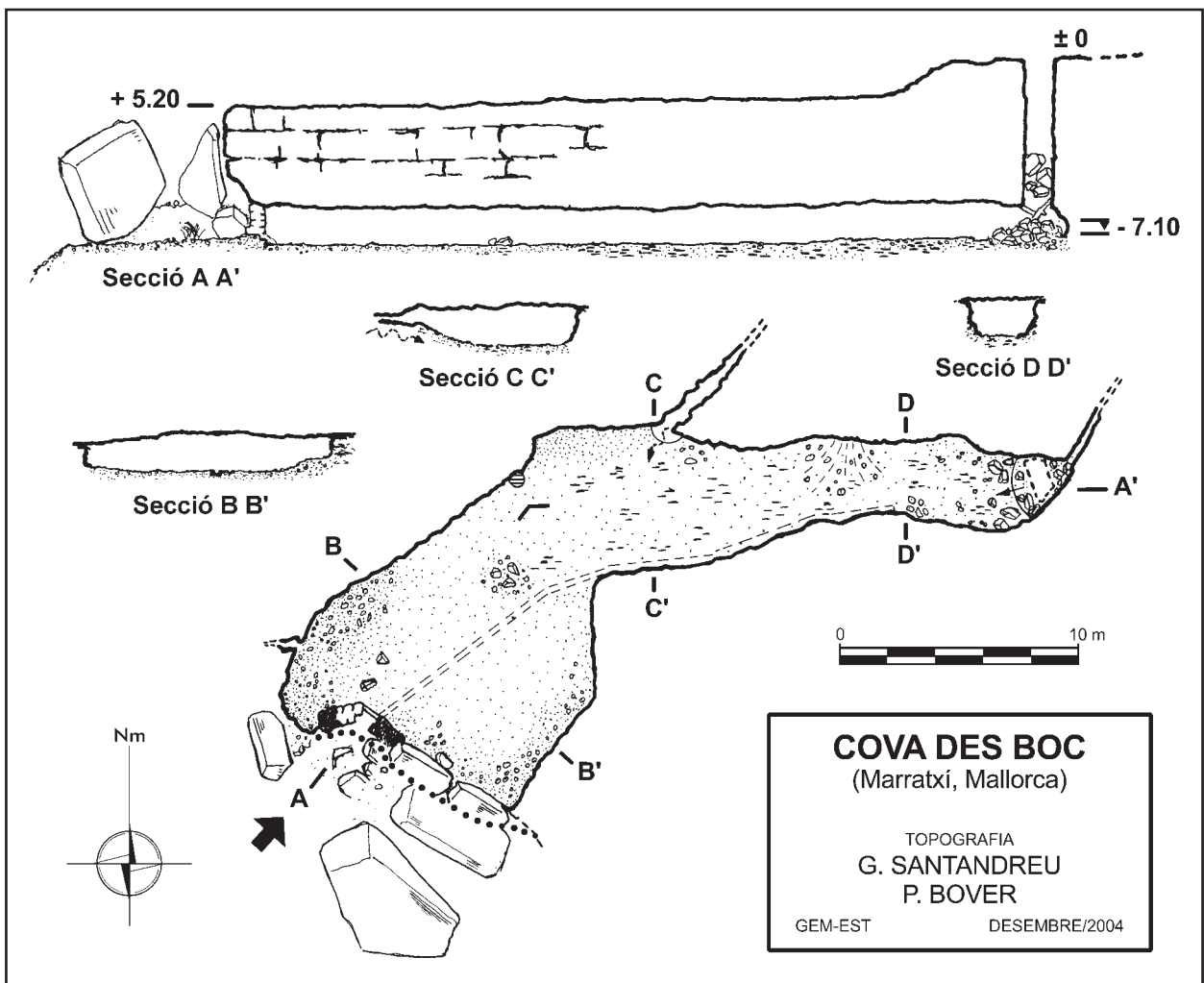

Foto 9: Sala d'entrada de la cova des Boc. S'aprecia part de la canalleta descoberta i el parament de pedra que tanca la boca de la cavitat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 9: Entrance chamber in the Cova des Boc. Part of the uncovered channel and the stone-wall which closes the cave mouth can be appreciated. (Photo: G. Santandreu).

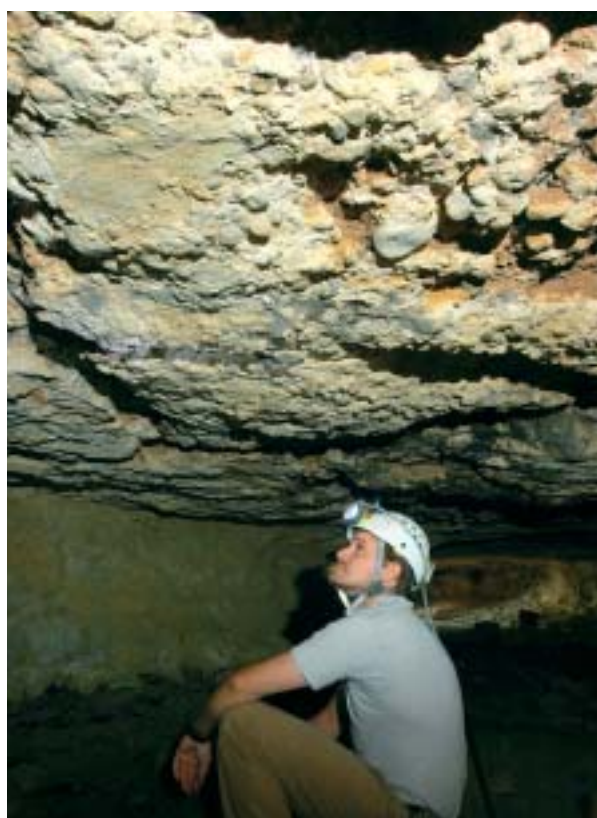

Foto 10: Capa de còdols i grava adossada al sostre de la cova des Boc. (Foto: G. Santandreu).

Photo 10: Pebbles and gravel covering the roof of the Cova des Boc. (Photo: G. Santandreu).

Com hem dit, la boca de la cavitat es troba oculta per uns blocs enormes despresos de la pròpia timba i que actuen de parament natural. De fet, tota la boca està tancada per aquests blocs, llevat del pas d'entrada on hi trobam un portell i una paret de pedra seca en bon estat. L'interior és una espaiosa sala de pis pla i sòtil baix, amb una alçada constant de 1,4 m sent la màxima de 1,6 m. La secció és rectangular i bastant regular. En aquest sector inicial, l'estança té una amplada propera als 10 m i s'endinsa uns 10 m més fins al punt on descriu un colze que enfila una galeria ja no tan ampla, afectada per alguns ensorralls i amb el pis negat, d'uns 20 m de fondària. Aquesta galeria, de caràcter artificial, amida uns 5 m a l'inici i s'estreny progressivament fins arribar a un indret col·lapsat per un con d'enderrocs on una escletxa impracticable es perllonga uns metres més. A la vertical del cúmul de blocs, hi trobam un pou artificial de devers 1 x 0,8 m d'amplada – actualment condemnat – que comunica amb l'exterior. La fondària a aquest punt respecte a la boca del pou és d'uns 7 m, coincidint amb la màxima fondària de la cova. El més destacable de la cavitat és l'existència de dues surgències d'aigua actives bona part de l'any; la primera i més definida es localitza a les parets del coster esquerre. Té un ullal de devers 1 x 0,5 m d'obertura i s'endinsa uns 5 m formant una estreta galeria amb una direcció de 46° (vid. secció C topografia). L'altre surgència sembla ser la més cabalosa i es troba a l'extrem de la cavitat, a l'escletxa abans esmentada i molt desfigurada pels enderrocs. Ambdues surgències apareixen al contacte entre les calcarenites del Pliocè i un paquet de margues molt tectonitzades i saturades d'aigua. Aquest substrat mar-

gós forma un llit impermeable que afavoreix l'embassament de l'aigua i propicia l'aparició d'aquests petits ullals. Igualment a alguns indrets de la part fonda de la cavitat es pot apreciar l'existència d'una capa de conglomerat de graves i còdols adossada al sòtil, restes d'un llit d'escorrentia (Foto 10).

Amb la intenció d'aprofitar la feble aportació d'aquests fontinyols, trobam a la cavitat alguns elements constructius com és ara una petita pica rodona i una canaleta. Aquesta és sense dubte el més destacable; recorre pràcticament tota la cova des de l'inici, prop de l'escletxa terminal per on discorre tapada amb maons prims fins a la boca d'entrada on amida uns 30 cm d'amplada i està delimitada per un solc folrat de pedra.

Les condicions d'humitat i el seu fàcil trànsit interior va fer que la cavitat fou emprada en altre temps com a soterrani per al cultiu de xampinyons. Actualment abandonada, serveix de refugi a uns pocs exemplars de *Rhinolophus hiposideros*, uns dels comptats quiròpters que hem pogut observar a les cavitats estudiades.

COVA DE SA RUDA

Coordenades UTM: 479992 / 4386576 - 202

Seguirem el mateix camí de la **cova des Boc** fins al punt on s'esvaeix i es torna un tirany confús que en manté la direcció per dins la bardissa. La coveta es troba a unes penyes d'escassa alçada enlairades damunt del senderó, tot just quan la timba tomba cap al nord.

Es tracta d'un petit covitxol d'escassa entitat; un paladar baix obert cap a llebeig que amida 6 m d'amplada a la boca i s'endinsa amb prou feines uns 3 m. Està excavada dins calcarenites molt descompostes i fracturades i té una forma força irregular afectada pels enderrocs del tall de les penyes. L'alçada màxima és de 1,2 m a la zona més propera a l'exterior. L'abundant presència de *Ruta chelepensis* a les rodelles de la cova en justifica el topònim. Com fet curiós es pot assenyalar la presència a sobre del paladar de la coveta, de la pedra d'un carretó de batre encastada a les penyes a manera de fita.

COVA DE SA VILETA

Coordenades UTM: 479873 / 4387098 - 207

A les cotes superiors de les terres de l'extensa possessió de **Son Cós**, localitzem l'indret conegut com **sa Vileta**, zona de turons que destaca del fons de la vall de **Ses Clotes**. Es tracta d'una segregació d'aquesta mateixa finca, on destaquen els camps d'ametllers i garrovers, en altre temps olivars, les atapeïdes clapes de pinar i les cases principals; d'austera construcció i bon exponent d'habitatge rural autosuficient. Just al darrera de les cases, un comellar cau en suau pendent cap els terrenys de conreu de Son Cós; és precisament a la galta de llevant d'aquesta coma i als peus d'una franja de penya-segats d'escassa alçada que delimiten la part superior del turó, on es localitzen les dues cavitats que a continuació descriurem. Ambdues cavitats apareixen a la carta Arqueològica del Consell com a necròpolis del Talaiòtic final (CIM, inèdit).

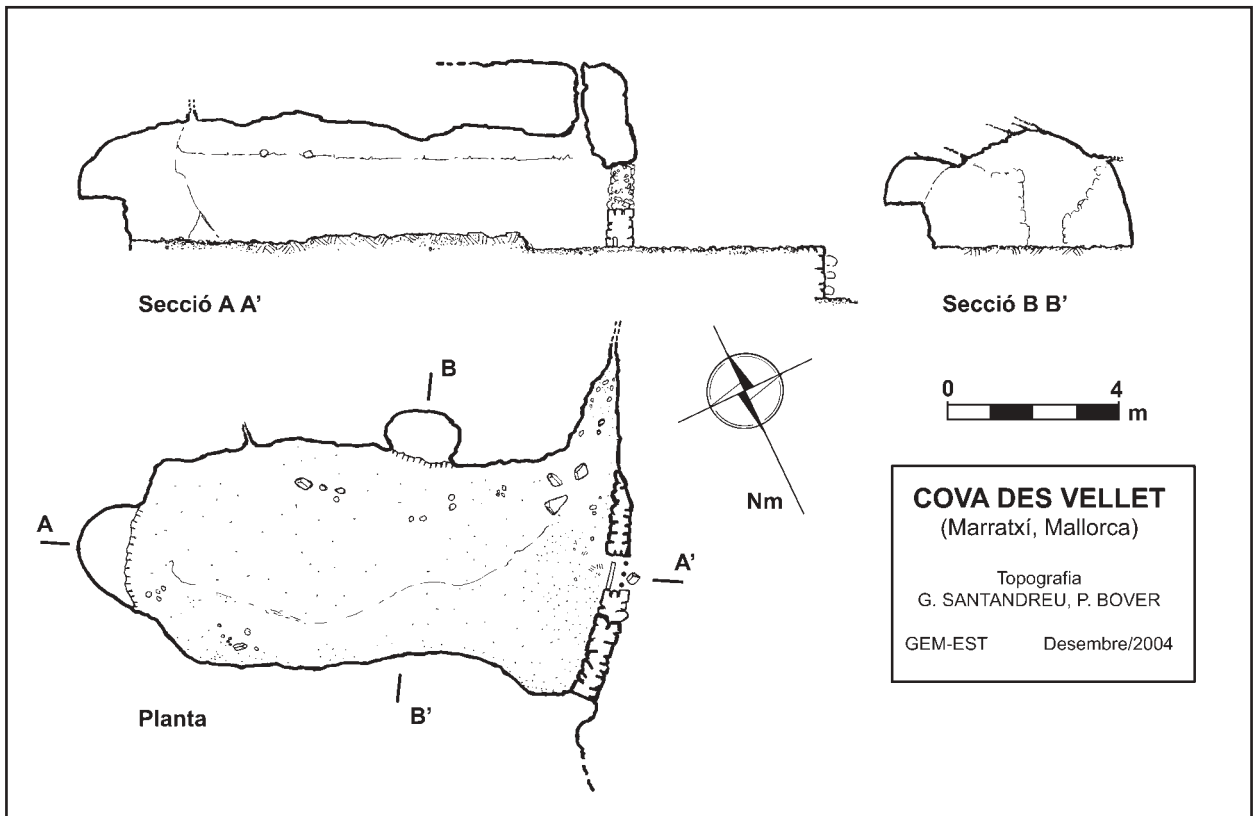
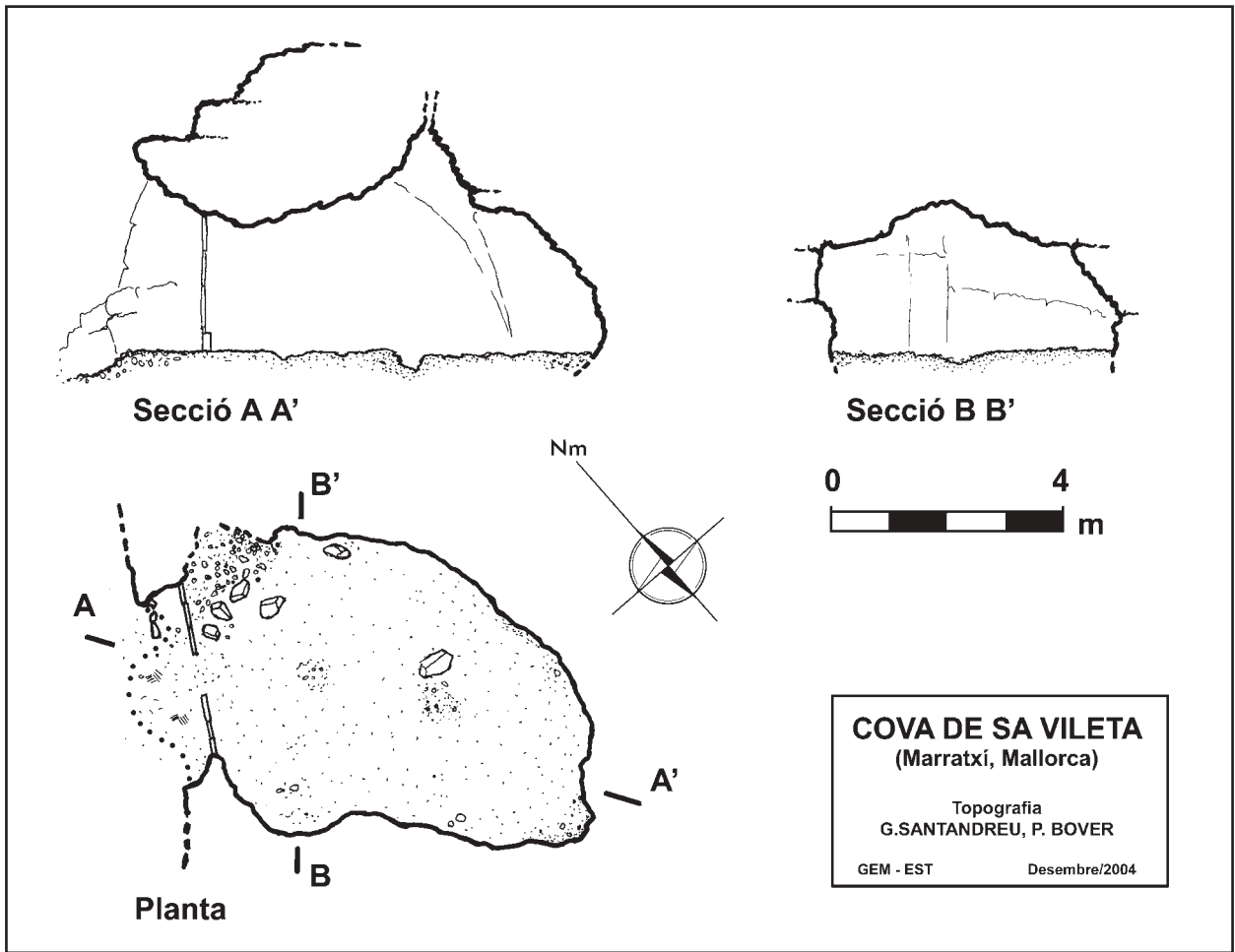

La primera d'elles, situada més al nord; és la **cova de sa Vileta**. Presenta la boca d'entrada paredada de peces de marès amb un portell d'accés. Les mides originals de la boca són de 3 m d'amplada per 2,3 d'alçada al punt central. L'interior està format per una sola cambra de pis pla, d'una fondària d'uns 7 m per uns 5 d'amplada màxima. L'alçada és manté de forma regular al voltant dels 2 m, llevat del centre, on el sòtil s'enlaira fins els 4 m seguint una esquerra. A uns 7 m més al nord i a les mateixes penyes s'hi localitza una petita balma, restes d'una altre cavitat, avui desmantellada. Igualment, a una trentena de metres més lluny, hi trobam un gran aljub amb terrassa, presumiblement construït, aprofitant un altra cavitat.

COVA DES VELLETS o COVA DES FRARE

Coordenades: 479855 / 4387072 - 204

La trobam a uns 35 m cap al sud de la **cova de sa Vileta**, als peus de la mateixa feixa de roca. Igualment presenta la boca paredada amb un mur modern de pedra lligada amb morter, que conserva el portell d'accés una mica esbaldregat. És d'interior espaiós, format per una sola cambra gairebé rectangular amb unes mides d'uns 11 m de fondària i una amplada constant propera als 5 m. L'alçada de la cambra és també constant i amida 2,5 m i presenta una secció trapezoïdal,

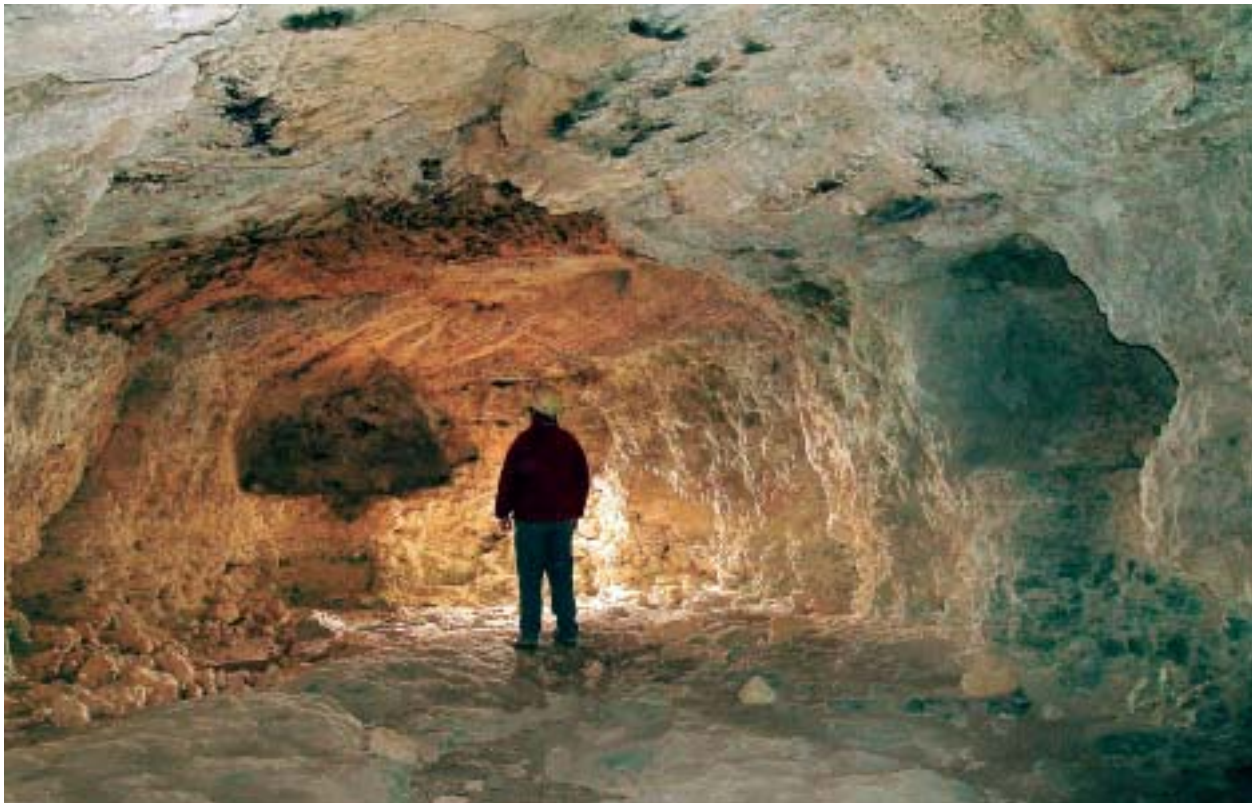

Foto 11: Interior de la cova des Vellet on s'observen els dos nínxols excavats a un lateral i al fons de la cambra. (Foto: G. Santandreu).

Photo 11: Interior of the Cova des Vellet where the two recesses one on the side and the other at the back can be observed. (Photo: G. Santandreu).

amb el sòtil més o manco pla, condicionat per les pròpies discontinuïtats de la roca amb disperses taques de sutge. Al igual que la veïna cova de sa Vileta, està excavada dins calcarenites i mostra signes evidents d'haver estat engrandida i retocada. El trespol està format per la mateixa roca, que es presenta nua i plana, sense cap desnivell destacable i amb alguna acumulació de petits blocs. Un element que destaca, és l'existència de dos nínxols excavats de forma artificial a les parets de la cavitat; un al mur lateral i l'altre al fons. El primer de marcada forma rectangular, es troba a uns 4 m de l'entrada, a la paret dreta. S'obri a 1 m del trespol, té una obertura de 1,5 m, i una fondària i una alçada de 1 m. El segon dels nínxols es troba a l'extrem més fons de la cavitat, és de forma rodona, està enlairat 1 m del terra i té una obertura de 1,5 m d'alçada per 2,3 d'amplada amb una fondària de 1 m. Segons ARAMBURU & SASTRE (2002), la cavitat s'adscriu a una tipologia de cova artificial d'època Pre-laiòtica.

COVAL DE SON CÓS

Coordenades UTM: 480128 / 4387045 - 212

Cavitat situada a unes timbes de la carena superior del **comellar de Can Xixilis** al seu coster occidental molt a prop d'un filferro que delimita un establiment modern. Està formada per una única estança oberta a l'exterior per una gran boca orientada cap a gregal, les mesures són de 4,7 m d'amplada per una alçada de 3,2

Foto 12: Coval de Son Cós, amplia boca oberta a les penyes superiors del comellar. (Foto: G. Santandreu).

Photo 12: Coval de Son Cós, wide mouth opening to the upper cliffs of the valley. (Photo: G. Santandreu).

Foto 13: Botons d'os amb perforacions i fragment de volta de crani humà amb trepanacions. Materials arqueològics recuperats al coval de Son Cós pel pare Joan Llabrés, exposats al Museu de la Porciúncula. (Foto: G. Santandreu).

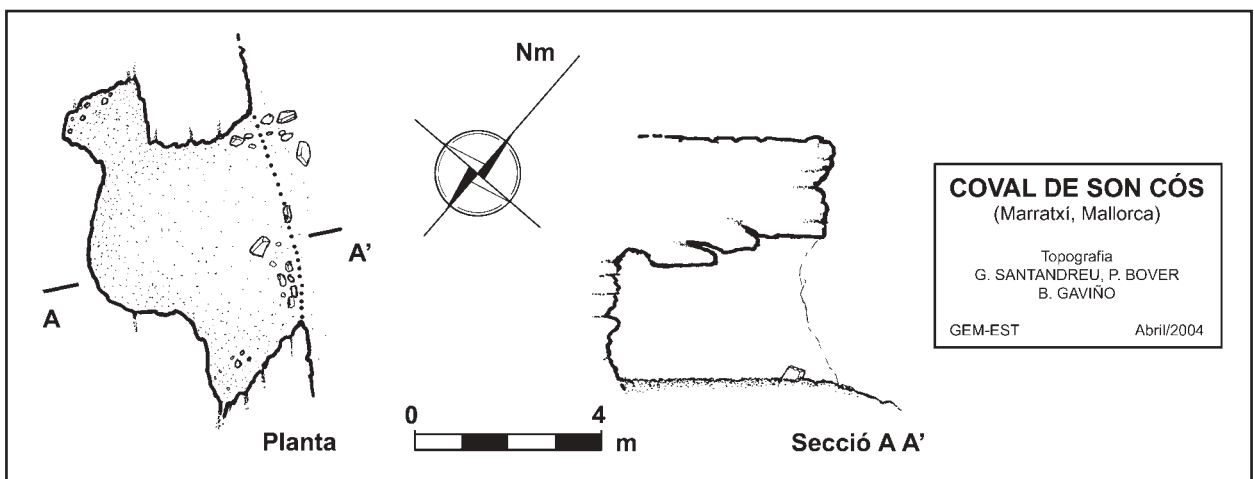
Photo 13: Bone buttons with perforations and a fragment of a human cranium vault with trepanation holes. Archeological materials recovered from the Coval de Son Cós by Father Joan Llabrés, on display at the Museu de La Porciúncula. (Photo: G. Santandreu).

m a la part més alta del paladar. El seu interior és una cambra irregular d'una fondària màxima a l'eix principal propera als 4 m, i una alçada que varia entre els 3 m i els 2,4 m, donant lloc a un sòtil escalonat conseqüència de la pròpia natura de la roca, molt fragmentada. Els recobriments litoquímics són nuls i el trespol és pla, format per una espessa capa de sorra i sediment fruit de l'esmicolament de les pròpies parets de la cavitat.

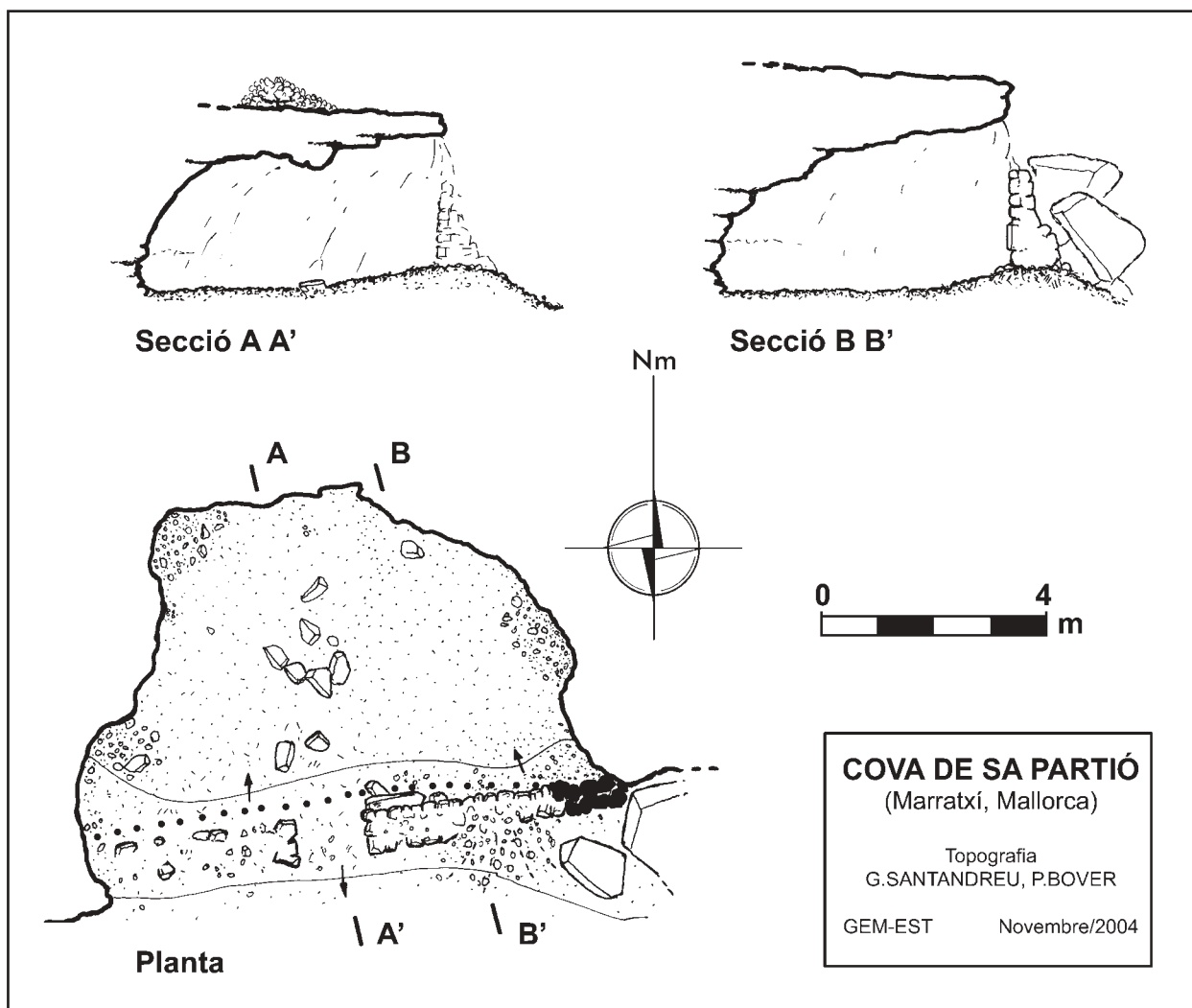
El coval està excavat dins roca calcarenítica molt disgregada i amb una marcada fracturació horitzontal.

Es poden observar petites acumulacions de fòssils, difícilment catalogables per mor del seu estat. En alguns indrets propers i coincidint amb les cotes més elevades de les penyes on es troba la cova, hi apareixen restes de pedreres.

A la col·lecció arqueològica del Museu de la Porciúncula s'hi troba una minsa mostra dels materials arqueològics apareguts a aquesta cavitat, de manera casual i recuperats pel desaparegut pare franciscà D. Joan Llabrés. Diversos botons d'os amb perforacions

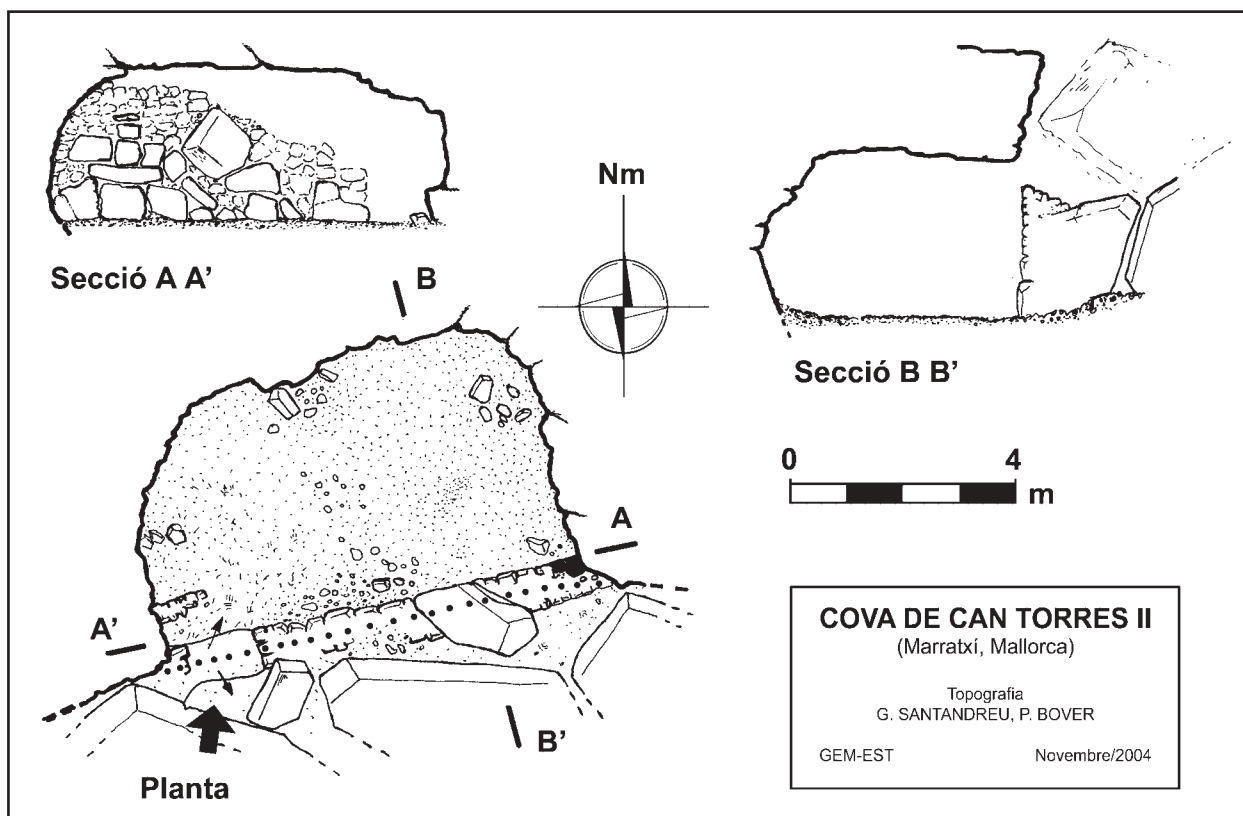

en forma de "V" atribuïbles a l'Edat del Bronze, en són la petita representació. Però sens dubte l'element més singular és un fragment de crani humà amb signes de trepanació. És tracta d'un *calvarium*, o zona frontal de la volta del crani d'un individu de poca edat. A les darreries dels anys 60, el doctor J. Tejerina s'interessà per l'estudi d'aquestes restes que a ben segur són testimoni d'unes etapes molt primitives i desconegudes de la pràctica mèdica. El mateix autor ho descriu de la següent manera: "*Se trata de un fragmento de cráneo, de un calvarium o calvaria; de un hueso frontal en el que se ven los rebordes orbitarios y el comienzo del nasal. Tiene tres trepanaciones perfectamente circulares, troncocónicas, completas, situadas, la del centro, sobre ambas órbitas, a tres y dos centímetros respectivamente. Alcanzan, los tres orificios, un diámetro aproximado, de once milímetros*". (TEJERINA, 1981). Del seu estudi, el doctor en treu la conclusió de que l'os pertanyia a un individu de uns sis o set anys d'edat. La primor de les parets del crani fa sospitar al doctor que l'al·lot podia patir algun tipus de hidrocefàlia. A més, i amb referència a les trepanacions en sí, aquestes foren fetes *in vivo*, sobrevivint a l'operació, com així ho demostra la regeneració òssia observable a les plaques radiogràfiques.

COVA DE SA PARTIÓ o COVA DE CAN TORRES I
Coordenades UTM: 479845 / 4386940 - 205

Can Torres es localitza a la **coma de Son Carrió**, petita vall que queda arraconada entre els estreps NO dels turons de **Can Parrisco** i el **puig Blanc** al nord de **sa Cabaneta**. Les belles cases de la possessió, datades del s. XVIII, es troben al fons de la coma envoltades d'ametllera i terrenys de conreu. Al darrera de les cases s'aixeca un coster atapeït de pinar que presenta la part superior ocupada per uns penya-segats de perfil fortament irregular i escarpat. És tracta d'un cingle orientat E-O, format per calcarenites i eolianites molt fracturades i de diversa consistència que es troba molt afectat pels processos mecànics de modelat de vessant. En són una mostra els potents enderrocs, alguns molt recents, que trobam a peu de penya o els blocs erràtics escampats pendent avall. Les cavitats descrites a continuació estan excavades dins aquestes calcarenites, i totes elles comparteixen trets morfològics molt semblants, bàsicament estan formades per sales més o manco grosses de tendència horitzontal sense concrecions calcàries. Cal destacar les alteracions i els diversos usos que han patit al llarg del temps, ja des de les llunyanes èpoques prehistòriques (ARAMBURU & SATRE, 2002).

Però tot i aquest extens coneixement popular els seus topònims no han romés prou fixats, i no han perviscut fins als nostres dies. D'aquesta manera veiem –talment com a moltes altres cavitats– com aquests s'han perdut i han estat substituïts per neotopònims més o manco legítims. En el cas d'aquest conjunt de cavitats farem servir una denominació seguint l'ordre de localització de oest a est, adaptada de l'emprada pels autors abans citats, –que no les enumeren de forma correlativa– i

presa del primer recull documental signat per Nadal (inèdit). La relació s'ha vist actualitzada amb l'aportació d'alguns topònims recollits bàsicament de fonts orals.

La primera de les coves del conjunt de Can Torres; la cova de sa Partió, la trobam a l'extrem de ponent molt a prop de la partió de la finca. La cavitat no és més que un paladar rocós totalment badat cap a l'exterior i que presenta una potència a la part més propera a l'exterior, de tan sols 40 cm de roca. La boca amida quasi 10 m per una alçada de 2,5 m amb la part dreta paredada. És l'única cova del conjunt que presenta la boca lliure d'enderrocs. Les dimensions de la cambra són de 5,5 m de fondària amb una amplada màxima de 9 m. Com serà una constant a aquestes coves, les concrecions calcàries són pràcticament inexistentes. Un caminó parteix de les proximitats de l'entrada unint el conjunt de cavitats.

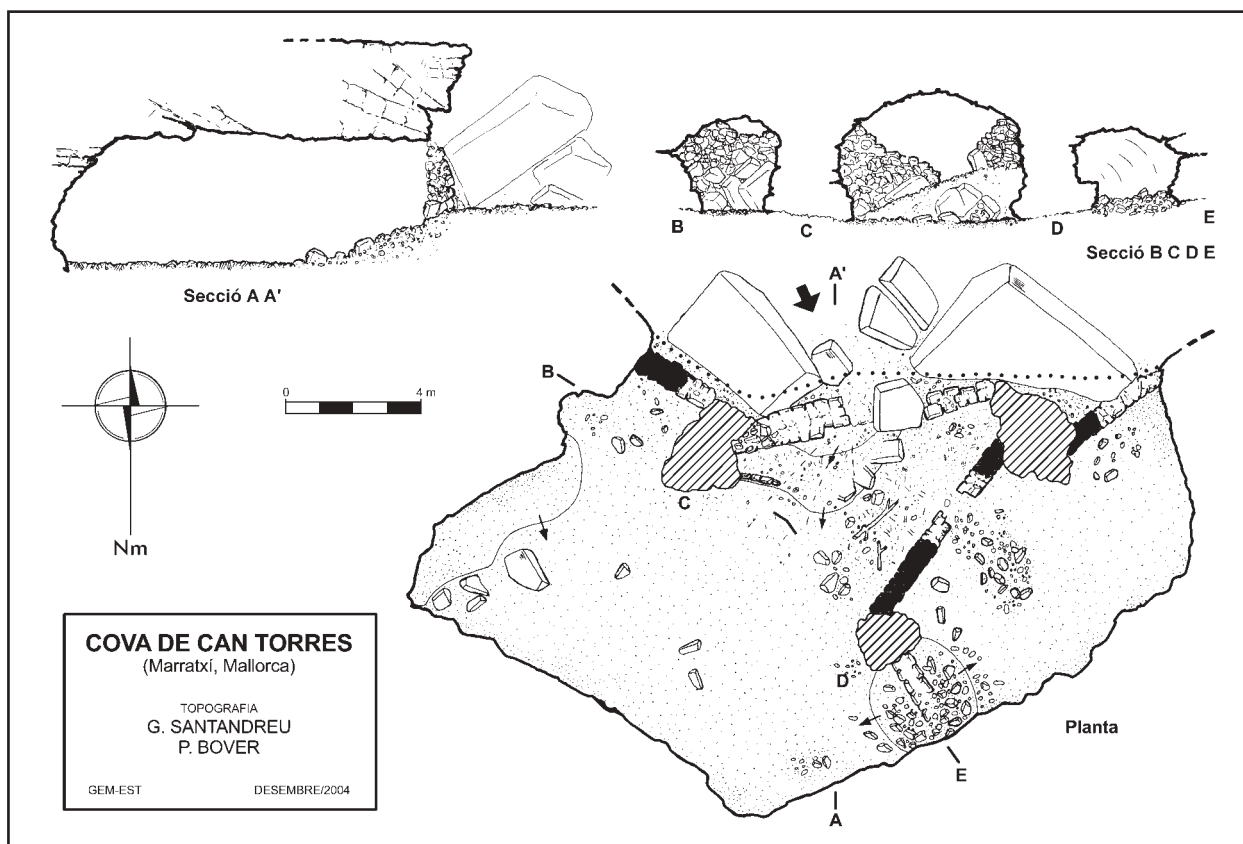
Foto 14: Parament d'aspecte ciclopi de la cova de Can Torres II. (Foto: G. Santandreu).

Photo 14: Wall face with cyclopien aspect in the Cova de Can Torres II. (Photo: G. Santandreu).

COVA DE CAN TORRES II

Coordenades UTM: 479862 / 4386946 - 208

Es troba pràcticament aferrada a la cova de sa Partió en direcció a llevant i separada d'aquesta per un enderroc envaït de bardissa. Té una sola estança d'unes mides regulars de 7,5 m d'amplada per 4,5 m de fondària i és de trespol de sorra ben pla. El sòtil té una alçada gairebé constant propera als 3 m. La boca amida 7,5 m i està pràcticament tapada per una paret bastida de pedra amb algunes filades de blocs de grans dimensions a la part inferior. A l'extrem oest té un portell que permet un còmode accés a la cova. L'espai exterior davanter ja apareix ocupat per blocs enormes fruit de l'enderroc del cantell.

COVA DE CAN TORRES o COVA DE CAN TORRES III
Coordenades UTM: 479882 / 4386944 - 210

La trobarem a uns cinquanta metres de l'anterior si seguim el caminó en direcció a llevant, des d'on és ben mala de veure, ocultada per una frondosa bardissa.

És aquesta la que presenta un aspecte més monumental, no tant per les dimensions, sensiblement

majors a les descrites fins ara, si no per les transformacions i adaptacions que mostra l'interior. Al igual que la resta de cavitats d'aquest conjunt, un nombre considerable de blocs de gran mida ocupen l'espai davanter.

Es tracta d'una gran sala intensament retocada, que amida 22 m d'ample per 12 m de fondària. Originalment presentava tres boques d'accés, que avui apareixen paredades llevat de la central, que tot i que es

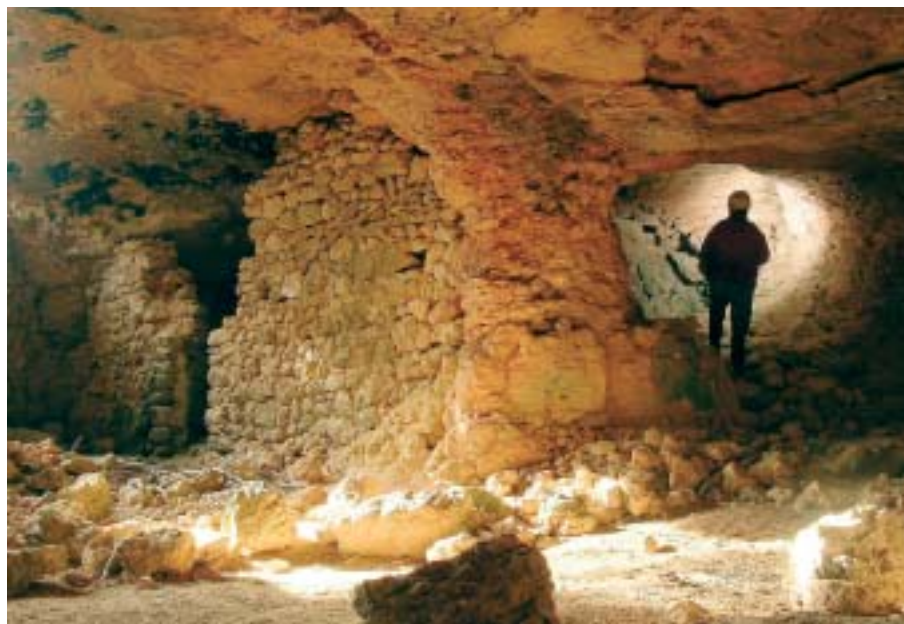

Foto 15: Cova de Can Torres (Can Torres III). Vista del sector de ponent on s'aprecia l'habitatge troglodític i una de les columnes de roca mare. (Foto: G. Santandreu).

Photo 15: Cova de Can Torres (Can Torres III). View of the western sector where the troglodyte habitat and a bed rock column can be appreciated. (Photo: G. Santandreu).

Foto 16: Espaiosa sala a la cova Gran de Can Torres (Can Torres IV). Al fons es distingeix el passatge –probablement artificial– que comunica amb una primera cambra formada per una altra cavitat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 16: Spacious chamber in the Cova Gran de Can Torres (Can Torres IV). In the background the passage, probably artificial, which communicates with the first chamber formed by another cave. (Photo: G. Santandreu).

Foto 17: Impressionat enderroc a la zona de Can Torres que col·lapsà per complet una de les cavitats de la zona. Ocorregut a finals d'octubre del 2003, l'esbaldrec també afectà el coster oriental de la cova Gran de Can Torres. (Foto: G. Santandreu).

Photo 17: Impressive scree in the zone of Can Torres which completely collapses one of the caves in the zone. Happened at the end of October 2003, the fall also affects the eastern edge of the cave Gran de Can Torres. (Photo: G. Santandreu).

troba tancada d'un mur de pedres molt esbaldregat, presenta un portell d'entrada. Aquest portell dona pas a un rost que baixa a prop de 2 m. Al contrari que la resta de coves del conjunt, aquesta no es troba al nivell del trespòl exterior, a ben segur format pels mateixos blocs dissimulats de sediments. A l'interior, el trespòl és

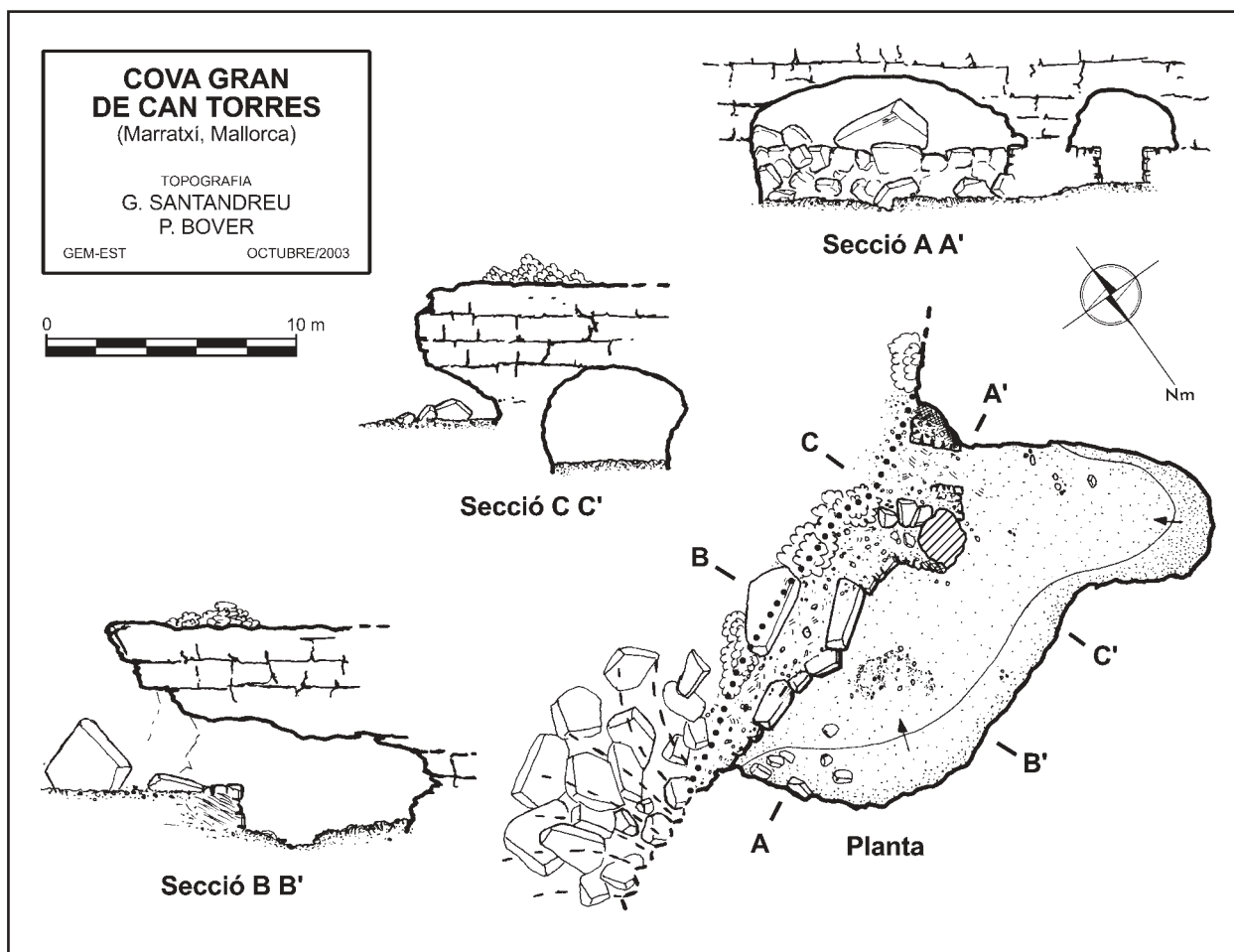
majoritàriament planer llevat d'algunes acumulacions de blocs i petits enderrocs. El sostre té una alçada màxima de 4 m, es mostra molt tectonitzat i alguns indrets s'aprecia una marcada estratificació horitzontal igualment el paladar exterior es mostra molt fracturat.

Tres columnes de roca natural, dues a la façana i un altre a l'interior amb signes evidents de retoc en distribueixen l'espai. Però sense dubte l'element més destacable és l'existència d'una paret de pedra de factura moderna i d'acabat prou acurat, que en tanca el coster de ponent. Conjuntament amb un altre mur, avui molt esbaldregat, delimitava aquest sector formant una estança artificial, aïllada de la resta de la cova. Pel que fa a la funció, cap element constructiu ens ajuda a definir cert un ús ramader o per altra banda com a vivenda troglodítica. Igualment les fonts orals recalquen l'existència de dita construcció sense poder-ne definir el seu ús.

COVA GRAN DE CAN TORRES o COVA DE CAN TORRES IV

Coordenades UTM: 479914 / 4386936 - 211

Trobarem aquesta cova seguint el tall de les penyes en direcció a llevant. Abans d'arribar-hi podrem localitzar una petita cavitat formada per un paladar rocós molt enderrocat, no descrita a aquesta relació. La boca de la cavitat està igualment amagada per l'esponerosa brossa.

És una cavitat de grans dimensions, probablement és el resultat de la unió artificial de dues cavitats contigües, igualment caracteritzada per l'existència de grans murs a la boca i portell d'accés, a més es pot sumar la presència a la façana d'una gran columna de roca natural (restes de l'envà que separava les dues cavitats). És d'ample interior i a ben segur ha patit intenses modificacions al llarg del temps que es poden remuntar a èpoques prehistòriques. S'hi accedeix a peu pla per un portell a una paret de pedra seca que tanca l'obertura occidental. De tot d'una trobam una primera sala que des del portell s'endinsa 11 m i té una amplada de 5 m acabada en planta rodona. Just a l'esquerra s'obri una obertura (secció C C' de la topografia) on apareix la columna esmentada i que comunica amb una sala de considerables dimensions (11 x 7 m i 4 m d'alçada) per davall del nivell del trespòl exterior (2 m). Aquesta estança comunica igualment amb l'exterior per una gran boca que apareix en la seva totalitat paredada sense arribar al sostre, per uns gran blocs de pedra que alguns autors identifiquen com un mur ciclopi de tancament (ARAMBURU & SASTRE, 2002). El trespòl està format per la roca natural i en alguns indrets presenta un aspecte molt irregular i accidentat. Tot i que la cavitat no presenta cap concrecionament calcari podem esmentar com a dada curiosa l'existència de restes d'aquestes formacions escampades pel trespòl a redols dispersos. L'inhabitual del fet radica en que es tracta

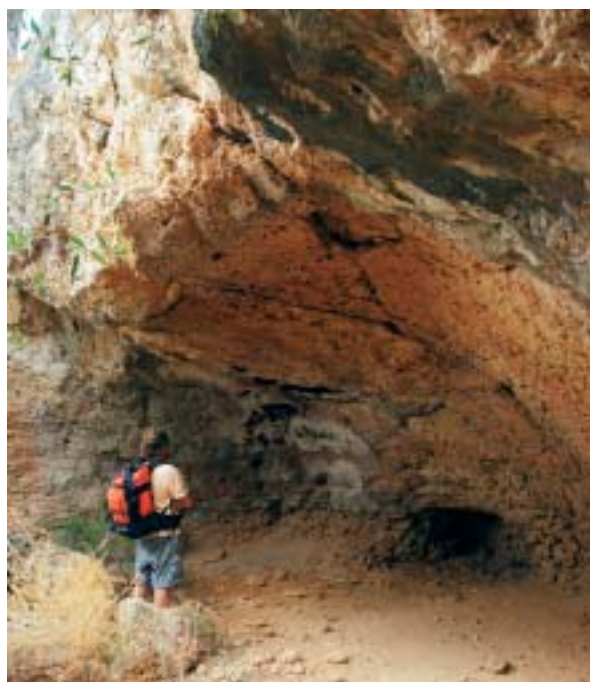

Foto 18: Balma de Can Torres (Can Torres V). Excavada en eolianites d'edat probablement pliocena. (Foto: G. Santandreu).

Photo 18: Balma de Can Torres (Can Torres V). Excavated in eolianites of probable Pliocene age. (Photo: G. Santandreu).

d'estalagmites amb clares morfologies epiaquàtiques, del tot insòlites en aquest tipus de cavitats. A l'exterior, un potent enderroc de data recent n'afecta tot el coster oriental. A la cavitat s'hi han pogut observar dos exemplars d'òliba (*Tito alba*) i diversos exemplars de falgues: dauradella (*Asplenium ceterach*) i polipodi (*Polypodium cambricum*)

BALMA DE CAN TORRES o COVA DE CAN TORRES V
 Coordenades UTM: 479957 / 4386938 - 214

Es troba més cap a llevant de la cova de Can Torres IV, emmascarada per la bardissa i uns grans enderrocs que l'oculten per complet, tant és així que el punt més accessible es limita als laterals de la boca on hi trobam un pas a ran de penyes entre la paret natural i uns grans blocs. Als penyals que separen aquestes dues cavitats haurem apreciat la presència d'un esbaldregat d'aspecte recent (finals d'octubre de l'any 2003) que va col·lapsar per complet una altre cavitat i que es una bona mostra dels processos mecànics de distensió, ben actius, que pateix el perfil del penya-segat. La cavitat en qüestió la podem identificar amb certs dubtes amb una de les que descriu Aramburu i Sastre i que tenia unes mides de 12 m de façana per 8 m de profunditat.

És tracta d'una gran balma, ben badada cap a l'exterior i orientada a llebeig amb una secció molt característica de forma marcadament rodonenca. Igualment és de planta semicircular i amida 10 m d'obertura i una fondària de 4,5 m, encara que gairebé al centre presenta un petit nínxol que s'endinsa gairebé un metre més. L'altura és de 2,6 m al paladar i va caient descriuint un semicercle. Les parets de la volta presenten en alguns indrets taques de sutge i restes del que podríem considerar un referit de morter pràcticament desaparegut. L'extrem occidental està format per eolianites, probablement pliocèniques, intensament fracturades i de marcada estratificació. Com hem esmentat, la boca està ocupada per un cúmul de gran blocs; es tracta de l'esfondrament de part de la volta del que degué ser una cavitat major. Actualment en aquest indret s'hi localitzen comunitats de falgues com la dauradella (*Asplenium ceterach*) o redols frondosos d'espargueres de moix (*Asparagus albus*).

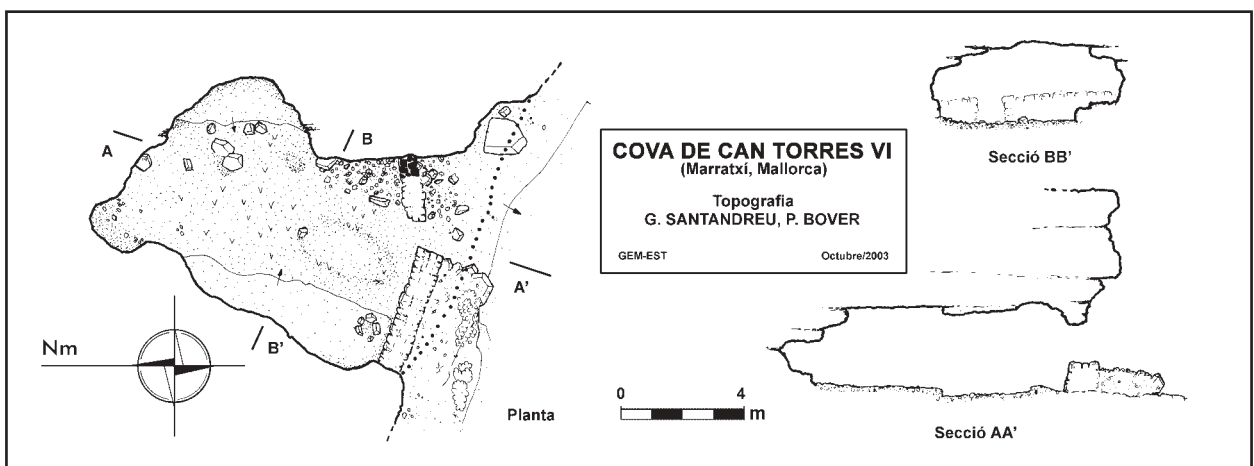

Foto 19: Vista interior de la cova VI de Can Torres amb la paret seca que tanca la boca i que denota antics usos ramaders de la cavitat. (Foto: G. Santandreu).

Photo 19: Interior view of the cave VI in Can Torres with the drystone wall which closes the mouth and denotes ancient use of the cave. (Photo: G. Santandreu).

COVA DE CAN TORRES VI
 Coordenades UTM: 479976 / 4386927 - 215

Es la darrera de les cavitats del conjunt de Can Torres i es troba a l'extrem est del mateix muraldal rocós a escassos metres de la cova de Can Torres V. Té una ampla boca d'accés que presenta un robust mur de pedra que la tanca, deixant una obertura a mode de portell al costat dret. Està formada per una única sala d'una fondària de 11 m amb una amplada màxima de 7,5 m. El trespòl està format per una espessa i compacta capa de fems d'animals i en alguns indrets aflora la roca mare, sobretot al coster occidental que ho fa mostrant un graó rocós. L'alçada del sostre és constant de 2,5 m. Es troba excavada en gres marcadament estratificat.

LA COVA o COVA DE CAN XIXILIS I
 Coordenades UTM: 480278 / 4387126 - 186

El **comellar de Can Xixilis** es troba a la zona central dels altiplans de **Can Parrisco**, a la vessant de ponent del **puig d'en Torrella**, i no molt enfora del **Camí des Jardí den Ferrer** que uneix les localitats de **Pòrtol** i **Santa Maria**. És una depressió orientada cap al nord-oest de suaus vessants atapeïdes de pinar, amb horts i camps de conreu a les zones més baixes. Ambdós vessants que el delimiten presenten franges rocoses més o manco definides a les cotes superiors, formades per materials calcaris escullosos del Miocè superior. És en aquestes penyes on situam un total de quatre cavitats de diversa morfologia i desenvolupament. ARAMBURU & SATRE (2002) a la seva descripció dels jaciments prehistòrics del Terme – classificades com a necròpolis Pretalaiòtica i Talaiòtica–, les anomenen genèricament: les coves de Can Xixilis i els hi assignen sistemàticament la numeració del I al IV, presa de FORNÉS *et al.* (1998a). És aquesta la nomenclatura que es conservarà en la present descripció. Així i tot cal fer esment dins l'aspecte toponímic, que a alguns documents de l'Arxiu Municipal de Marratxí; sobretot als estims, valoracions i llistats de propietaris, trobam al·lusions a **La Cova** (ADM, 1689, 1693) i als seus propietaris. D'igual manera trobam referenciat el topònim "coma de La Cova" a un document a l'Arxiu del Regne datat de 1671, és aquesta una clara referència al comellar on veritablement es troba la cavitat en qüestió, avui conegut com a comellar de Can Xixilis.

La Cova és la més gran de les quatre cavitats, la més septentrional de totes i la podem localitzar vora les runes d'una casa de dues plantes i un aiguavés, adossada a les penyes. D'aquesta construcció només en

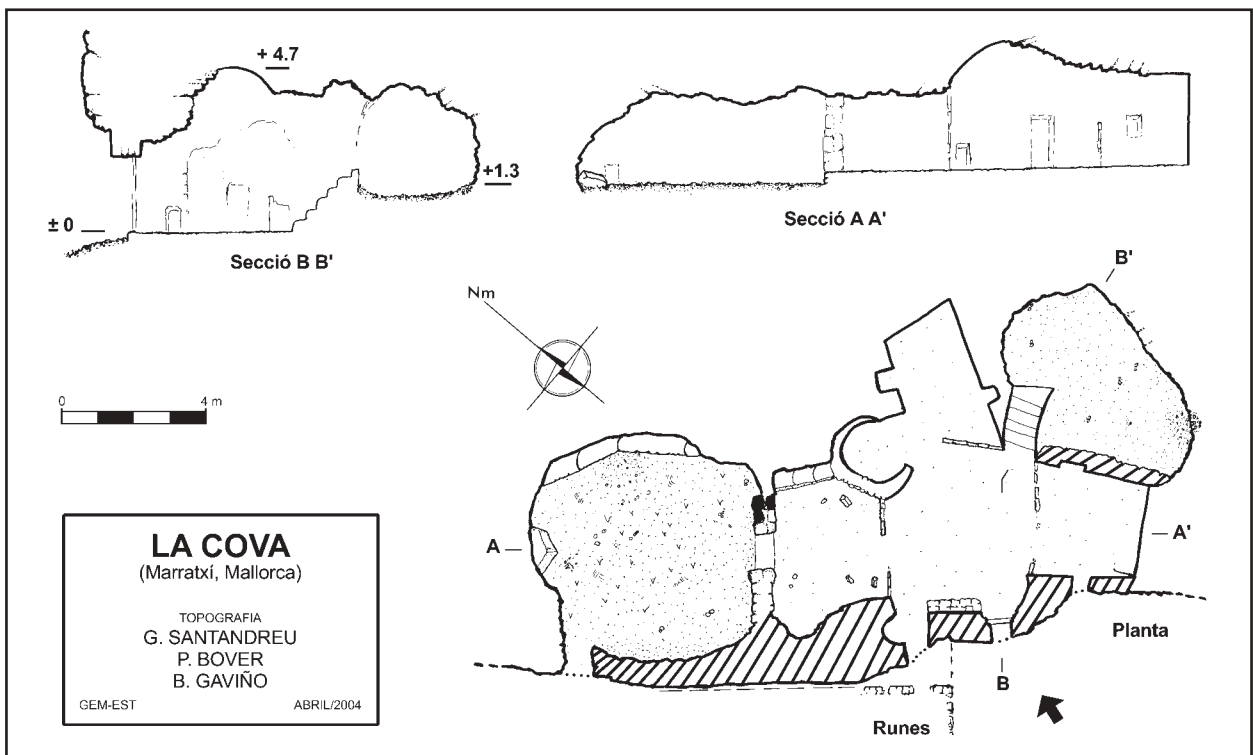
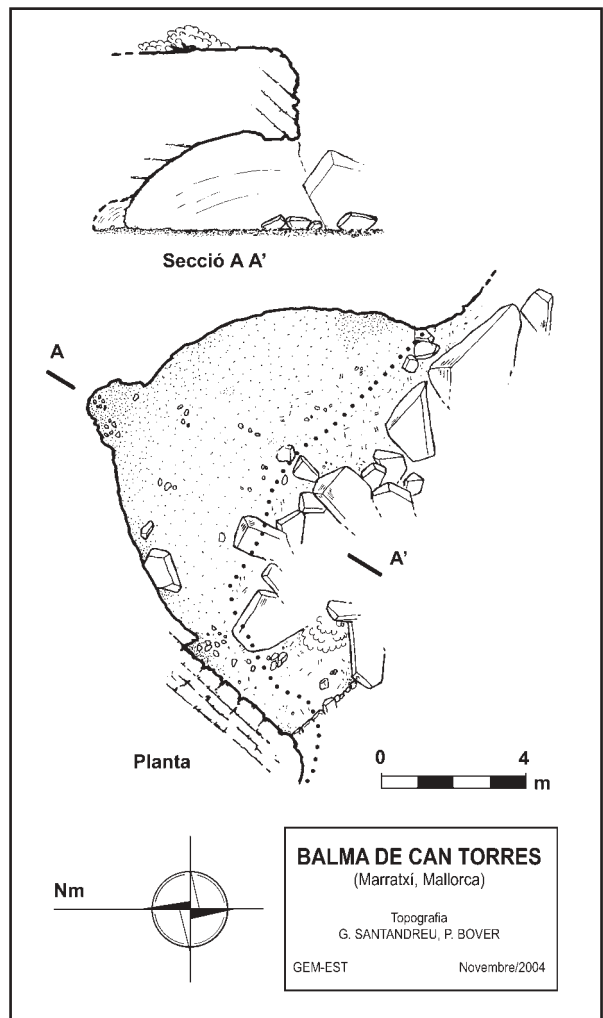

Foto 20: Interior de La Cova (Cova de Can Xixilis I), habitada com a habitatge troglodític. (Foto: G. Santandreu).

Photo 20: Interior of La Cova (Cova de Can Xixilis I), occupied as a troglodyte habitat. (Photo: G. Santandreu).

Foto 21: Bloc de corall suspès al sostre de La Cova (Cova de Can Xixilis I). És al coster NO, el menys retocat de la cavitat, on s'aprecien millor els materials escullosos on es troba excavada. (Foto: G. Santandreu).

Photo 21: Block of coral suspended from the roof in La Cova (Cova de Can Xixilis I). It is on the NE edge, the less modified in the cave, where the reef materials where they are found can be better appreciated. (Photo: G. Santandreu).

queda la façana i el mur posterior mentre que els laterals es troben molt enderrocats. La cavitat es troba just al darrera, amb l'entrada transformada talment el frontís d'una casa, i presenta una porta i dos finestrons.

Poc en podem apreciar de la cavitat original, de fet, ha estat molt retocada fins al punt que ens trobam amb una veritable vivenda troglodítica, amb l'interior compar-

Foto 22: Interior de la cova de Can Xixilis II. (Foto: G. Santandreu).

Photo 22: Interior of the Cova de Can Xixilis II. (Photo: G. Santandreu).

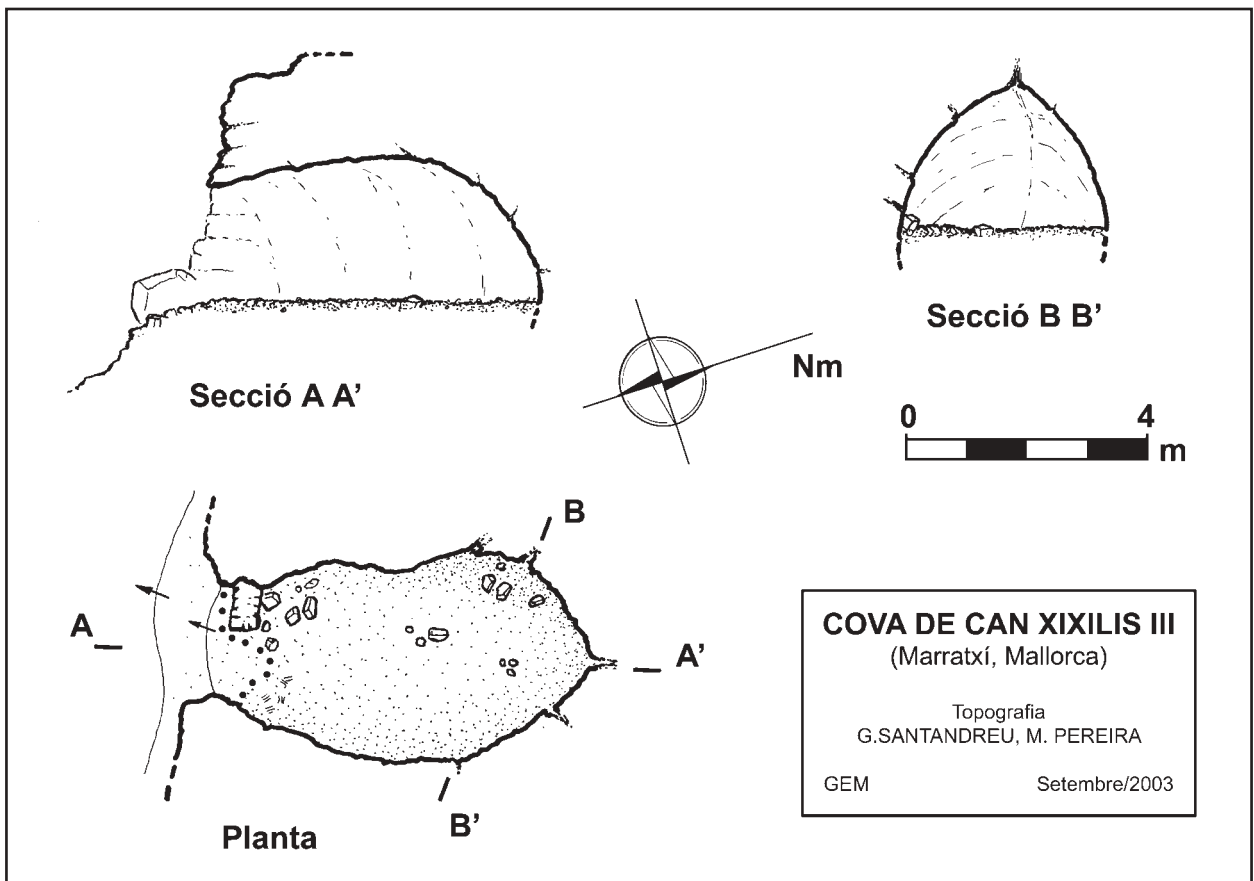
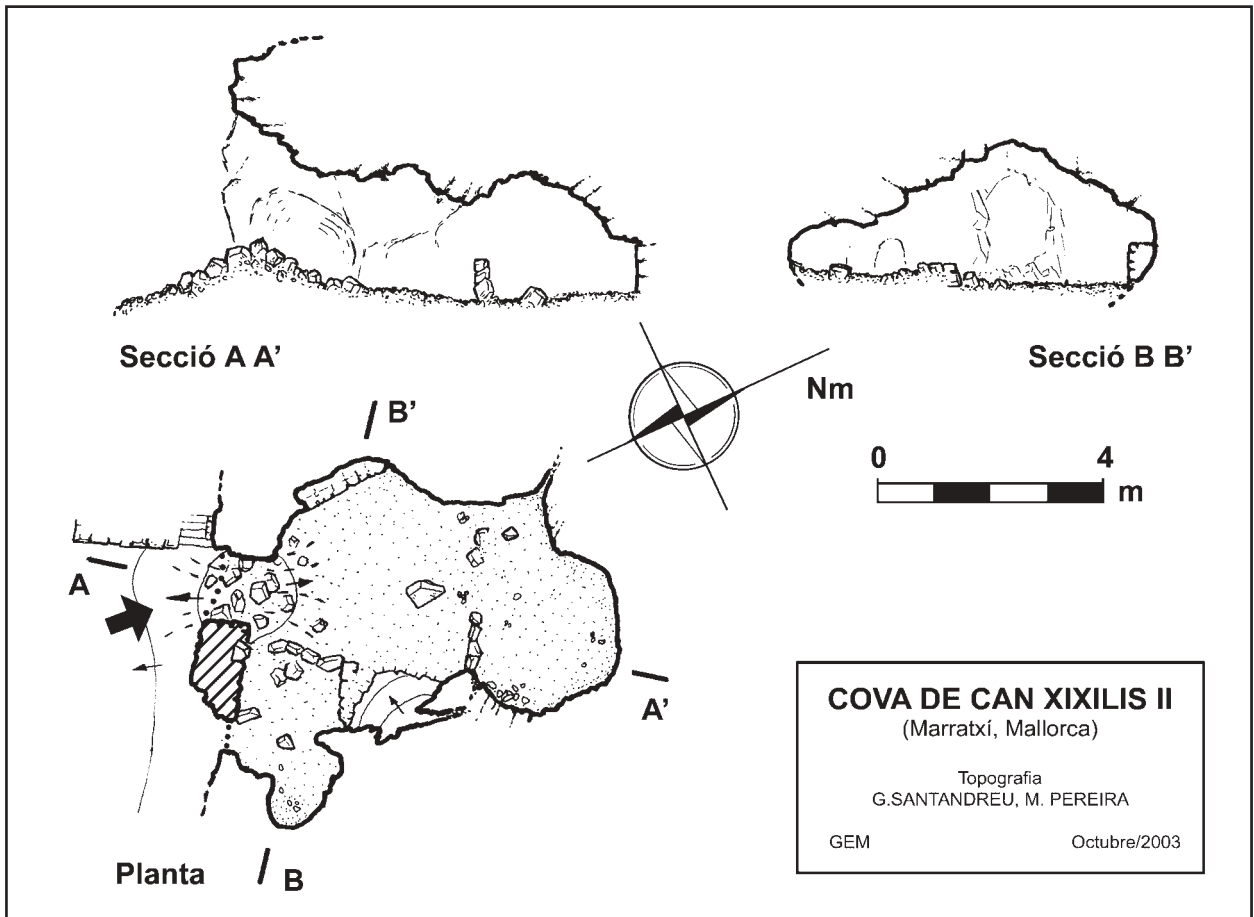
timentat i adaptat en diverses cambres, el trespol rústicament enrajolat i les parets terrecades i referides amb guix. L'accés es fa per un portell a la façana talment un habitatge i de seguida ens trobam amb una austera estança amb diversos espais a mode d'habitacions. En conjunt, l'eix longitudinal de la cova amida uns 17 m per uns 9 de fondària. La primera de les cambres la trobam a mà dreta, i l'altre just enfront; ambdues només conserven algunes filades dels envans, avui enderrocats com a conseqüència d'actes vandàlics. També es poden apreciar restes de prestatges, armariets de paret i un rebost molt malmès. Aquesta part és de secció molt desigual, així, a l'extrem de la cambra té una alçada de 2,5 m, mentre que al centre s'enlaira fins als 4,7 m mostrant restes de referit arrebossats igualment amb guix. En aquest mateix sector una escala amb cinc graons condueix a una cambra enlairada de planta lleugerament circular, i que conserva el sòl terrós i les parets fora adobar. Amida 6 x 4 m i una alçada de 3 m. A l'extrem occidental la cova canvia d'aspecte i és on millor es poden reconèixer restes de la cavitat original. Un envà de marès avui caigut separa una nova estança, menys retocada i clarament adaptada per guardar-hi animals. Aquesta, igualment comunica per un portell amb una sala de majors dimensions de planta rodona amb poques evidències de retoc i per ventura on millor es pot apreciar l'estat original de la cavitat. Té unes dimensions de 6 x 6 m i una alçada màxima de 2,5 m. La paret més interior té una menjadora adossada, mentre que a un dels extrems; un orifici connecta l'estança amb l'exterior. En alguns llocs del sòtil s'observen blocs de corall suspesos (Foto 21) que recorden la natura dels materials on es troba excavada la cavitat, d'origen escullós.

COVA DE CAN XIXILIS II

Coordenades UTM: 480287 / 4387121 - 188

És la més pròxima a la Cova, de la qual dista només uns 10 m. És a uns 8 m del camí i té l'entrada molt propera a un dels murs de les construccions modernes. L'interior està format per una sola sala de planta prou irregular que amida 7,5 m de fondària per

3,5 d'ample a la part central i 2,5 al reducte terminal, espai que queda una mica aïllat de la resta per una paret artificial de pedra seca. L'alçada en aquest redol és de 2,2 m i amb un perfil molt fragmentat i irregular es manté fins al paladar proper a la sortida on hi situam un enderroc recent del propi sostre. Al coster dret proper a l'entrada, la cavitat presenta un petit espai d'aspecte rodonenc d'una alçada més reduïda (1 m) que comunica amb l'exterior per un orifici d'uns 50 cm. La cavitat està excavada en calcarenites molt fragmentades i a ben segur ha estat engrandida artificialment; una mostra d'altres retocs en són els paredons de pedra seca, i un banc adossat a una de les parets.

COVA DE CAN XIXILIS III

Coordenades UTM: 480320 / 4387091 - 190

Es troba uns 45 m allunyada de la cova de Can Xixixlis II seguint en direcció a xaloc. És a 13 m del camí i uns pocs metres enlairada respecte a aquest, des d'on no és molt difícil distingir la boca entre les mates que embardissen l'indret. Presenta una topografia molt senzilla: una sola estança de pis pla, orientada S-E, de 5,5 m de fons amb una amplada que varia entre els 2 m a la boca i els 3,2 a la part final, on acaba tancant amb una forma el·líptica. Té una alçada màxima propera als 2,5 m i en destaca una característica secció transversal molt semblant a una volta ogival, no exempta de signes de retoc. A l'entrada la roca està molt fragmentada, contrastant amb l'interior que llevat d'algunes fractures, és de millor consistència. Igualment la boca presenta una paret de pedra d'escassa alçada que tanca l'extrem esquerre.

COVA DE CAN XIXILIS IV o COVA DE SA SOLL

Coordenades UTM: 480344 / 4387073 - 191

És la més petita de les coves d'aquest conjunt. Es troba a uns 13 m de la cova de Can Xixixlis III, a l'extrem de xaloc de la franja rocosa i no molt enfora d'unes

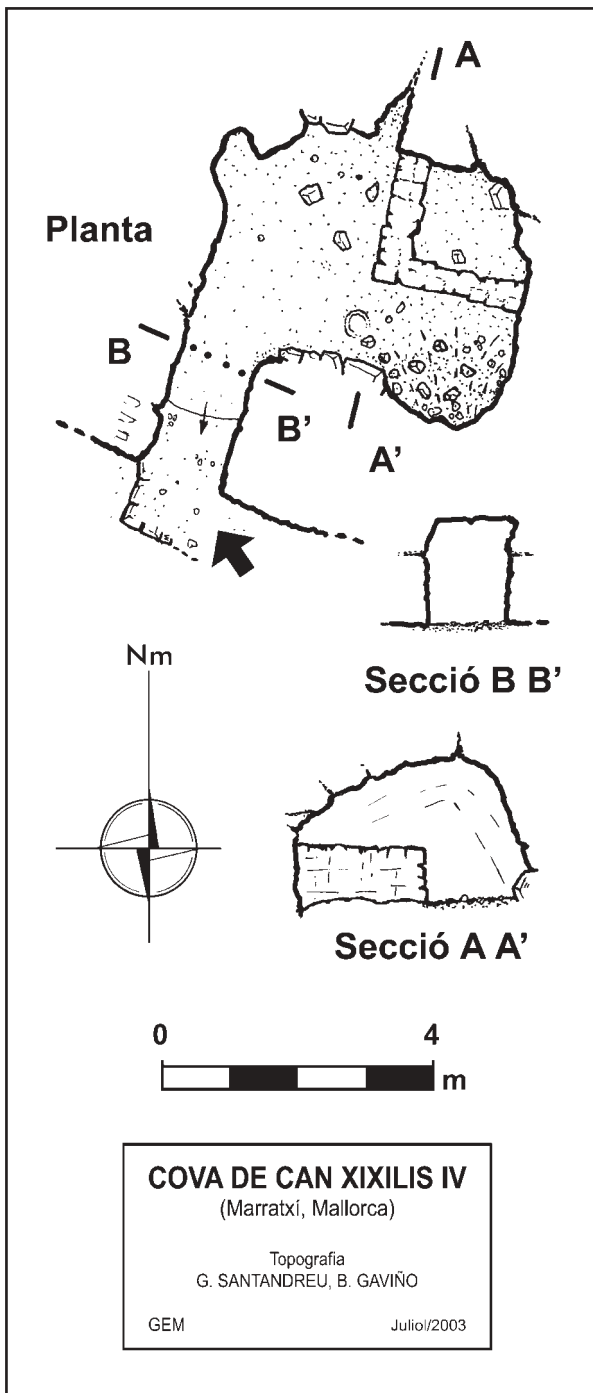

Foto 23: Davallant a l'avenc de Pòrtol, s'aprecia la part superior del gran con d'enderrocs a la vertical del pou d'entrada. (Foto: G. Santandreu).

Photo 23: Descending the Avenc de Pòrtol, the upper part a large rocks collapse below the entrance pot can be appreciated. (Photo: G. Santandreu).

cases en runes. S'accedeix per un portell amb la llinda plana clarament retocada de 1,6 d'alt per 1,2 m d'ample, que es troba al final d'un curt corredor a cel obert picat a la roca. L'única cambra fa 4,5 x 4 m i una alçada màxima a la volta de 2,2 m. Al fons un mur modern de pedra en bon estat, forma un angle tancant aquest indret. Al trespol encara s'hi conserva un ribell encastat, restes d'usos ramaders de la cavitat.

AVENC DE PÒRTOL o **AVENC DE CAN VIC**
Coordenades UTM: 481710 / 4386365 - 135

Es troba a la sortida de **Pòrtol**, deixant enrera l'antigament coneguda com a contrada de **Can Vic**, i a devers 1 quilòmetre de la citada vila en direcció a **Santa Maria**. Està dins uns terrenys amb pinar no massa lluny de la carretera que uneix aquests dos municipis.

Es localitza a la part superior d'una gran coma oberta que cau suaument cap al pla de Santa Maria, delimitada per les estribacions de la serralada del **puig de Son Seguí** i les elevacions meridionals del **puig den Torrella**. No molt enfora, cap el SO es troba una gran dolina reblerta íntegrament d'argiles roges (SILVA *et al.* 2001) que en alguns indrets arriba a una potència superior als 20 m. L'indret, explotat des d'antic per a l'extracció de l'argila era conegut com les **coves de Can Guidet**.

Es tracta d'una caverna extensament coneguda per le gent del poble, no tant pel seu propi al·licient subterrani, si no pel fet que ja fa unes dècades, la cavitat fou

emprada com abocador de fems, circumstància que li donà una certa popularitat. Han contribuït a fomentar aquest coneixement popular variades contarelles que tenen com a escenari l'avenc. Però en el terreny del coneixement espeleològic les primeres referències les trobam en un aixecament topogràfic dipositat als arxius de la nostra Federació. És tracta de la planimetria en planta i la secció –més aviat un croquis– signat pels espeleòlegs T. Pujol, V. Ferrer i J. Damians membres del desaparegut Speleo Club Mallorca, que porta la data de dia 15 de Maig de 1977. En un altre ordre de coses, es té constància que la cavitat s'ha emprat per realitzar pràctiques bàsiques de descens per grups d'espeleòlegs aïllats.

L'avenc presenta la boca modificada i protegida per un coll de pou de pedra de factura moderna. La boca pròpiament, un orifici de devers 1,5 m d'amplada, s'obri a una clapa de roca nua a nivell del trespol. Aquesta boca dóna pas a un pou ben vertical, on es fa palesa la potència de roca en aquest indret; poc més de 2 m, i unes marques empremtes de dissolució. El passatge vertical condueix al sostre d'una espaiosa sala on aterra després d'uns 6 m de recorregut total des de la superfície.

La sala en qüestió, de planta circular, té unes apreciables dimensions essent les seves mesures màximes de 27 m per 22 m d'ample. El sostre al coster nord s'alça prop dels 10 m. Els processos de dissolució són ben evidents a molts d'indrets de l'estança on diverses morfologies de corrosió han quedat representades. Igualment també es destacable l'intens aparell clàstic mani-

Foto 24: Gran sala de l'avenc de Pòrtol. (Foto: G. Santandreu).

Photo 24: Large chamber in the Avenc de Pòrtol. (Photo: G. Santandreu).

festat per gran quantitat de blocs i lloses que gairebé ocupen tot el trespòl de l'avenc. En alguns indrets formen un pis prou irregular i es troben fortament cimentats per colades pavimentàries. El centre de la sala es troba ocupat per un enorme con d'enderrocs, una apreciable acumulació de fems i roques, que arranca a la vertical de la boca i es pot intuir una potència propera als 6 m. Aquest con emmascara les dimensions i la fondària real de l'avenc que és de 14 m. Les concrecions calcàries més destacables són, a més de les colades pavimentàries ja esmentades, les incipients i nombroses estalagmites que pengen del sostre i una única estalactita de considerable diàmetre i alçada.

En un altre ordre de coses, cal esmentar que no passa desapercebuda la presència a la cavitat de fragments de terrissa prehistòrica. Aquests es troben escampats de forma anàrquica per diversos indrets de la cavitat, sobretot emmascarats entre els nombrosos blocs que en formen el trespòl. És aquest un fet prou important que mereix una especial atenció. A hores d'ara, i a la vista de l'escassa documentació, les al·lusions que lliguen la cavitat a contextos arqueològics són molt ambigües i en cap dels casos se'n precisa una adscripció a cap cronologia concreta; de fet algun autor n'apunta un possible context arqueològic a la zona de la cavitat (BESTARD, 1933), mentre que altres fins i tot desvinculen la cavitat de qualsevol interès prehistòric (FORNÉS *et al.* 1998a). Un estudi acurat d'aquestes restes suposaria un avanç en el limitat coneixement del patrimoni arqueològic local.

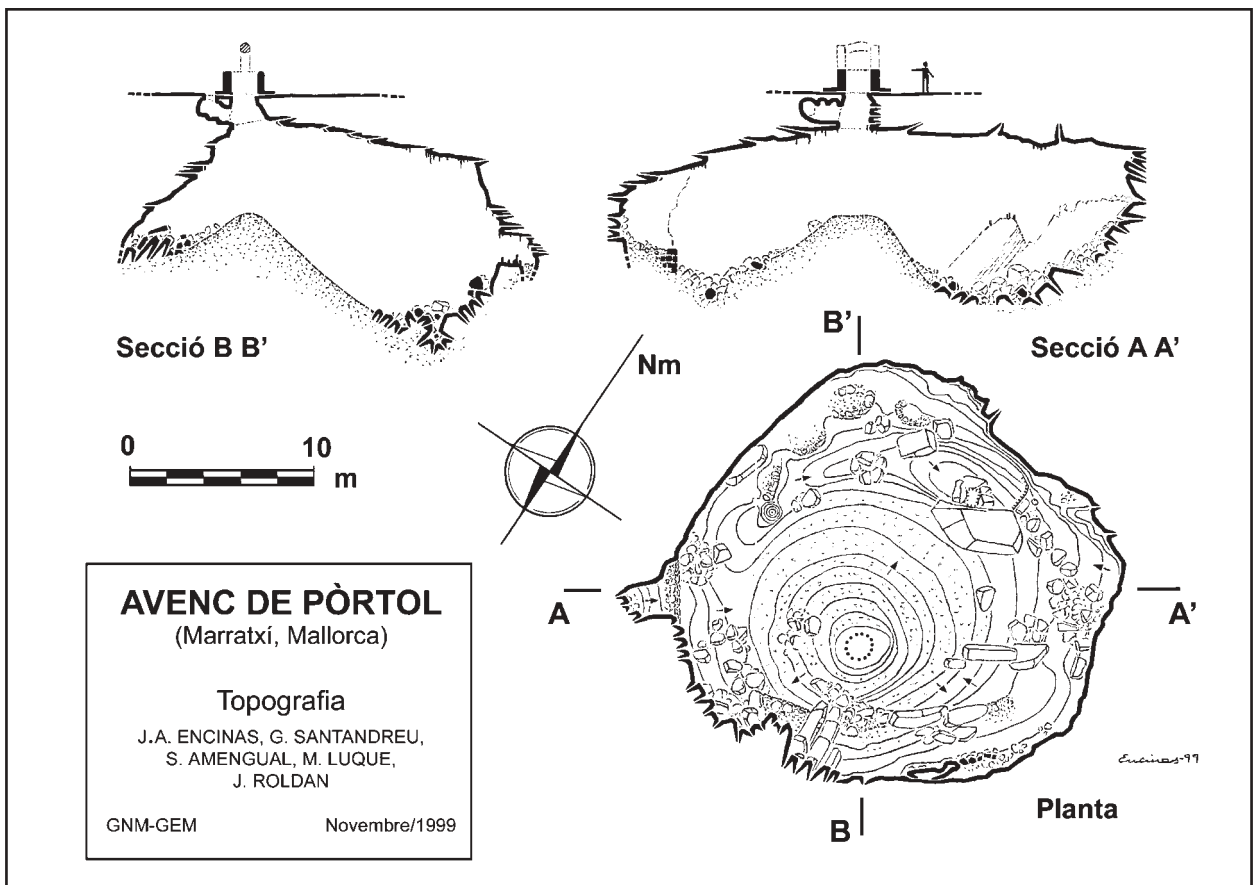
AVENC DES TANCAT

Coordenades: 480466 / 4383891 – 142

Es localitza al sud de **Pòrtol**, a l'indret conegut com **ses Quarterades**, una zona de partions i garriga que llinda amb el terme de Palma a la contrada de **Son Pelat** a la muntanya de **Son Palou**. La cavitat es localitza a una zona on hi podem trobar una interessant concentració d'avencs. Són dignes de menció les anomenades **coves de Son Pelat**, nom que fa referència a una sèrie d'avencs amplament coneguts, no exemptes de context arqueològic, escenari de correrries subterrànies (i algun esglai) pels joves aventurers i on el coneixement popular hi ha escenificat des d'antic episodis de fugitius i bandejats.

A més se sap de l'existència d'altres avencs; uns situats a propietats privades, altres de boca obstruïda, 2 d'elles no molt enfora del que ens ocupa, i d'altres col·lapsats de forma voluntària en el transcurs de tasques de construcció de xalets o anivellament de terrenys. Per ventura mereix menció especial un dels avencs explorats –ja dins el terme de Palma– i pot ser, dels més anomenats del redol. Es tracta d'un avenc de caire tectònic amb un considerable recorregut que assoleix una fondària de 75 m (LÓPEZ, inèdit). La seva petita boca es troba dins una zona de garriga allunyada un centenar de metres de l'avenc des Tancat.

En canvi l'avenc que ara ens ocupa contrasta pel seu discret recorregut, vinculat igualment a fenòmens tectònics. Està format per un primer pouet d'una fondà-

ria màxima de 3,5 m, molt reblit de blocs al·lòctons. La boca, situada arran del sòl, amida poc més de 2 m encara que es troba mig tapada per unes grans lloses de pedra que només en deixen un pas de devers un metre d'amplada. Entre el col·lapse de blocs i al coster sud, s'obri un passatge estret –sovint obstruït– de rost descendent d'uns 2 m que comunica amb una cambreta. Aquí hi trobam alguns espeleotemes: colades parietals i estalagmites, a més també s'hi manifesten algunes morfologies de corrosió que han contribuït a la seva formació. En definitiva la fondària màxima no sobrepassa els 5 m. A les proximitats de la boca de l'avenc es pot destacar una interessant presència de fòssils. Es tracte de valves que apareixen en superfície, sense col·loració, amb restes de capes arenoses adherides i pel general destaquen pel seu bon estat de conservació. Entre les espècies observades trobam *Glycymeris cf fichtelli* i *Arca noae* (det. D. Vicenç).

Agraïments

En primer lloc vull agrair la gran ajuda dels bons companys: Pere Bover, Santiago Amengual i Bernat Gaviño, en les tasques de topografia i recollida de

dades. Tampoc puc deixar d'esmentar el recolzament i sincera amistat de Mònica Pereira, Damià Ramis i Manel Gil.

Igualment vull fer palès un profund agraïment a tot un seguit de persones que conformen un llistat d'informants, propietaris i gents del poble que han aportat informacions, comentaris i bones disposicions per accedir a les coves. Vull encapçalar aquest llistat per en Vicenç Sastre, Biel Massot i Pep Mates; fervents coneixedors i profunds amants d'aquestes terres. Igual d'entusiastes i benvingudes han estat les col·laboracions d'en Joan Deià i Francisco Tomàs de Son Cós, Antònia Canyelles i Joan Llorenç de Can Pere Antoni, Joan Serra "vellet", Bernat Amengual de "sa Penya", Miquel Juan Sureda "Marratxiner", Jaume Serra "Pintero", Manel Manzano, Maria Amengual de Cas Canonge, Llorenç Ferriol, Toni Canonge i Antoni Palou de Can Flor.

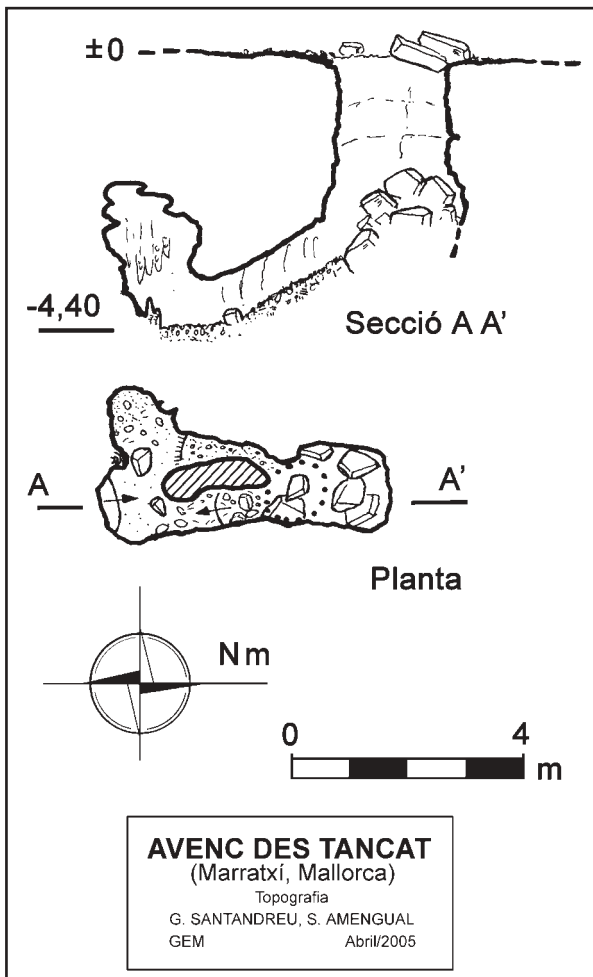
La meua especial gratitud per en Francesc Gràcia i Miquel Trias als qui he de reconèixer tants de comentaris i sobretot molts de consells.

A Mateu Oliver i Damià Crespí els hi he d'agrair els comentaris i precisions de caire geològic que han aportat al present treball. Igual de precises i valuoses han estat les aportacions de Damià Vicenç i G.X. Pons.

A José Antonio Encinas li vull agrair un pic més les facilitats per la consulta del seu arxiu topogràfic així com la cortesia per deixar-me manllevar la planimetria de l'avenc de Pòrtol.

A Mª Antònia Rosselló de Cas Metge Rei de Santa Maria i al personal de l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Marratxí

A Fr. Bartomeu Sans del Museu de la Porciúncula que donà totes les facilitats per retratar els materials arqueològics del coval de Son Cós.

Bibliografia

- ARAMBURU-ZABALA, J. & SASTRE, V. (2002): "Els jaciments arqueològics de Marratxí". A *III Jornades d'estudis locals a Marratxí*: 289-302. Ajuntament de Marratxí.
- BALLESTER, M. A. & CIFRE, M. A. (2003): *Viure a Marratxí*. CD. Àrea de Medi Ambient. Ajuntament de Marratxí.
- BESTARD, J.M. (1933): "Cova artificial d'enterrament de Son Caules". A *III Jornades d'estudis locals a Marratxí 2002*: 304-307. Ajuntament de Marratxí.
- CAMPINS, B. & COMPANY, A. (1996): "Marratxí en els llibres de viatgers i d'erudits dels segles XVIII i XIX". A *I Jornades d'estudis locals a Marratxí 1995*: 221-239. Ajuntament de Marratxí.
- CUERDA, J. & SACARÉS J. (1992): *El Quatemari al Migjorn de Mallorca*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear.
- ENCINAS, J.A.; GINÉS, J. & TRIAS, M. (1974): "Inventario Espeleològic de Mallorca" Bol. Soc. His. Bal. T. XI: 29-49. Palma de Mallorca.
- ENCINAS, J.A. (1997): "Inventari espeleològic de les Illes Balears – Any 1997–". *Endins*, 21: 103-128.
- FORNÉS, J.; GARCÍA, J.; QUITANA, C. & RAMIS, D. (1998a): "Les coves prehistòriques de Marratxí: Una aportació a l'estudi de l'àmbit funerari". A *II Jornades d'estudis locals a Marratxí*. 1997: 93-105. Ajuntament de Marratxí.
- FORNÉS, J.; GARCÍA, J.; QUITANA, C. & RAMIS, D. (1998b): "El patrimoni arqueològic de Marratxí i la història de la seva investigació". A *II Jornades d'estudis locals a Marratxí*. 1997: 135-144. Ajuntament de Marratxí.
- FONT, B. (1972): "*Mallorca Prehistòrica*". Tomo I de la "Historia de Mallorca" de J. Mascaró Pasarius. 5 tomos: p381 i ss.
- FORNÓS, J. & GELABERT, B. (1995): "Litologia i tectònica del carst de Mallorca". *Endins*, 20 / *Monografies de la Societat d'Història natural de les Balears*, 3: 27-43.

- FORNÓS, J.; GINÉS, A.; GINÉS, J. & RODRÍGUEZ-PEREA, A. (1995): "El Paleocars de Mallorca". *Endins*, 20 / *Monografies de la Societat d'Història natural de les Balears*, 3: 113-123.
- FURIÓ, V. (1920): "Coves artificials de Santa Eugènia (Mallorca) i sos voltants". A *Anuari de l'institut d'estudis catalans*. Vol. VI: 548-555. Barcelona.
- GINÉS, J. (1995): "L'endocars de Mallorca: Els mecanismes espeleogenètics". *Endins*, 20: *Monografies de la Societat d'Història natural de les Balears*, 3: 71-85.
- HEMP, W.J. (1927): "Rock-cut tombs and habitation caves in Mallorca". A *Archaeologia*, 76:121-160. Oxford.
- HEMP, W.J. (1933): "Rock-cut tombs in Mallorca and near Arles i Provence". A *Antiquaries journal*, 13: 33-47. London.
- HEMP, W. J. (1964): *Cuevas artificiales funerarias de Mallorca y de Arles (Provence)*. Colección Talaiot de monografias Mallorquines n°4. Palma de Mallorca.
- HEMP, W. J. (1966): *Cuevas artificiales y de habitación de Mallorca*. Colección Talaiot de monografias Mallorquines, n°1. Palma de Mallorca. Reimpressió.
- ITGE (1991): Mapa geològic de España, 1:50.000. 698/723 (IV). Madrid.
- LLITERAS, L. & ROSELLÓ-BORDOY, G. (1959): "Los manuscritos de prehistoria del seminario conciliar de San Pedro, de Mallorca". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 31: 555-571.
- MASSOT, G.; GRIMALT, M. & SASTRE, V. (2002): *Marratxí. Guia dels pobles de Mallorca*. Hora Nova S.A. Mallorca.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1960): "Cuevas prehistòriques de Mallorca". A *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 31: 645-656.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1962): *Corpus de toponimia de Mallorca*. Gràfiques Miramar.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1974): "Un calvarium prehistòric trepanado de un niño ". *Balears* 2 febrer de 1974.
- MAURA, M. (1935): "Cueva sepulcral de El Cabas (Santa Maria, Mallorca)". A *Anuario de Prehistoria Madrileña*, volumenes IV-V-VI, años 1933 -34-35: 123-130.
- MOLADA, B. & RAMIS, G. (1993): *Així és Marratxí*. Ajuntament de Marratxí.
- NADAL, G. (s/d): *Estudio de los monumentos arqueológicos de los términos de Lloret, Costitx, Sancellas, Sta. Eugenia, Alaró, Santa Maria y Portol*. Manuscrit del Seminari Conciliar. Sig. 49/362. Palma.
- PONS, G.X. (2004): "Biogeografia, ecologia i taxonomia de les aranyes (Arachnida, araneae) cavernícoles de les Illes Balears". *Endins*, 26: 83-104.
- RODRÍGUEZ-PEREA, A. & GELABERT, B. (1998): "Geologia de Mallorca". A *Aspectes geològics de les Balears*. J. FORNÓS (ed.) Universitat Illes Balears: 11-38. Palma.
- SANTANDREU, G. & AMENGUAL, S. (2002): "Coves i avencs de Santa Maria del Camí. Inventari de cavitats". A *III Jornades d'estudis locals a Santa Maria del Camí*: 117-136. Ajuntament de Santa Maria del Camí
- SASTRE, V. & VALERO, G. (2002): "Mapa patrimonial i cultural de Marratxí". A *III Jornades d'estudis locals a Marratxí*: 133-140. Ajuntament de Marratxí.
- SILVA, P.G.; GONZÁLEZ, F.M.; GOY, J.L.; ZAZO, C. & CARRASCO, P. (2001): "Paleo and historical seismicity in Mallorca (Balears, Spain): a preliminary approach." –Paleoseismicidad y sismicidad histórica en Mallorca (Balears, España): una aproximació preliminar.– *Acta Geologica Hispanica*, V.36 , n°3-4: 245-266.
- TEJERINA, J.M. (1969): "La trepanación prehistórica en Mallorca" *Asclepio. Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología*. Vol. XX. Madrid.
- TEJERINA, J.M. (1981): *Historia de la medicina en Mallorca. Desde sus orígenes hasta el siglo XVI*. Caja de ahorros de Baleares. "Sa Nostra".
- TOMÀS, F. & PASCUAL, A. (1998): " La sèquia de Son Sales: Romanolles d'un antic sistema hidràulic a Marratxí ". A *II Jornades d'estudis locals a Marratxí*. 1997: 65-73. Ajuntament de Marratxí.
- TRIAS, M.; PAYERAS, C. & GINÉS, J. (1979): "Inventari espeleològic de les Balears". *Endins*, 5-6: 89-108.
- VENY, C. (1968): *Las cuevas sepulcrales del Bronce antiguo de Mallorca*. Bibliotheca Praehistorica Hispana. Vol IX. Madrid.
- VICENS, D. & GRÀCIA, F. (1998): "Aspectes paleontològics i estratigràfics del pleistocè superior de Mallorca". A *Aspectes geològics de les Balears*. J. Fornós (ed.) Universitat Illes Balears: 192-220. Palma.